

Janusz Danieluk (Białystok)

Instrukcja z 23 lipca 1865 roku oraz jej zastosowanie na terenie byłego obwodu białostockiego w latach 1867–1878

1. ZAGADNIENIA WSTĘPNE

Celem artykułu jest szczegółowa analiza aktu normatywnego, tzw. „Instrukcji o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe się osiedlić”, którą wprowadzono w życie 23 lipca/5 sierpnia 1865 roku (dalej jako: Instrukcja)¹. Zagadnienie to było w literaturze wielokrotnie poruszane². Dotychczas jednak skupiono się przede wszystkim na analizie aktu normatywnego lub na przedstawieniu i omówieniu ilościowych zestawień statystycznych majątków tworzonych na podstawie tegoż aktu prawnego, nie pogłębiając badań na temat praktycznej realizacji przepisów prawa.

Praktyczną realizację przepisów prawnych zawartych w Instrukcji można zbadać poprzez analizę dokumentacji notarialnej³. Szczęśliwie zachował się stosunkowo kompletny jej zasób, przechowywany w Archiwum Państwowym

¹ *Инструкція о порядку продажу казенных земель въ западныхъ губерняхъ лицамъ русскаго происхожденія, служащимъ в томъ краѣ или желающимъ водвориться на постоянное жительство*, [w:] *Сборникъ правительственныхъ распоряженій по водворенію русскихъ землевладельцевъ въ Сѣверо-Западномъ Краѣ*, Вильна 1886, s. 32–38 (dalej: *Сборникъ*).

² Szczegółowa analiza stanu badań: J. Danieluk, *Majątki instrukcyjne na ziemiach byłego Wielkiego Księstwa Litewskiego – stan badań oraz postulaty badawcze*, [w:] „Rocznik Lituaniistyczny” 2017, t. 3, s. 239–257.

³ Pierwszym badaczem, który zwrócił uwagę na potencjał tego typu dokumentacji był archiwista Jerzy Szumski. Wyniki swojej pracy badawczej zamieścił w artykule: *Instrukcyjne majątki ziemskie w powiecie sokólskim w latach 1867–1914. Problematyka prawnowłasnościowa*, [w:] J. Tomaszewski, E. Smułkowa, H. Majecki (red.), *Studia polsko-litewsko-białoruskie*, Warszawa 1988, s. 69–88.

w Białymstoku w zespole Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie⁴. Znajdują się tam transakcje kupna-sprzedaży, testamenty, akty darowizn, zastawów hipotecznych, indywidualnych zezwoleń na sprzedaż bądź zakup nieruchomości, co stanowi podstawową bazę źródłową niniejszego artykułu. Obrazują one praktykę obrotu handlowego tymi majątkami, która nie zawsze była zgodna z ustalonymi prawnymi regulacjami. Nazwa Instrukcji jako podstawy prawnej pojawiała się w większości aktów notarialnych dotyczących majątków instrukcyjnych. Najczęściej były przytaczane punkty 26 i 27 Instrukcji, które zabraniały sprzedaży, dzierżawienia, zarządzania lub zastawiania nieruchomości osobom polskiego pochodzenia pod sankcją jego utraty oraz konieczność uzyskania zgody Ministerstwa Dóbr Państwowych na zakup lub sprzedaż majątku.

Przeanalizowałem informacje dotyczące wszystkich majątków ziemskich, znajdujące się w omawianym zespole (192 z powiatu bielskiego, 144 z białostockiego oraz 101 z sokólskiego). Ponadto porównałem je z dotychczas opracowanymi zestawieniami zbiorczymi (patrz: Tabela nr 2, sporządzona w oparciu o publikację W. Schmidta). Dzięki temu udało mi się wyodrębnić 45 majątków instrukcyjnych, które podlegały obrotowi prawnemu w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej: białostockim, bielskim i sokólskim⁵.

Zakres chronologiczny artykułu obejmuje okres poprzedzający uchwalenie Instrukcji, gdzie omówiona została polityka narodowościowa generał-gubernatora wileńskiego Michała Murawiowa (od momentu jego nominacji na urząd gubernatorski w Wilnie w maju 1863 roku), która przyczyniła się ostatecznie do wejścia w życie tytułowego aktu normatywnego. Za cezurę końcową przyjęto datę 20 marca 1878 roku. Wówczas organa państwowe sprzedały ostatni majątek instrukcyjny na terenie byłego obwodu białostockiego – Knyszewicze, w powiecie sokólskim⁶. Dalsze losy majątków instrukcyjnych w czasach administracji carskiej oraz procedury postępowania z tego typu własnością w niepodległym państwie polskim zostaną omówione w odrębnym studium, które jest w przygotowaniu.

⁴ Zespół archiwalny: Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, nr zesp. 280 (dalej: SN-SOG) obejmuje akta wytworzone przez notariuszy działających na obszarze trzech zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej: sokólskiego, bielskiego i białostockiego. Zespół, oprócz inwentarza książkowego, posiada dodatkowe pomoce archiwalne w postaci indeksów: geograficznego (2 132 haseł) i osobowego (32 871 haseł). Skorowidze nie uwzględniają jednak majątków instrukcyjnych. Z tego powodu kwerendą zostały objęte wszystkie majątki zamieszczone w indeksach – J. Szumski, *Inwentarz zespołu akt Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie, [1851–1882] 1883–1915 [1920–1930]*, Białystok 2012, s. 1618.

⁵ Oznacza to, że wśród zachowanej dokumentacji notarialnej dotyczącej majątków ziemskich aż 10,3% obejmowało majątki instrukcyjne.

⁶ Nabywcą majątku Knyszewicze został rzeczywisty radca stanu Aleksy Polikarpowicz Szarkow – SNSOG, sygn. 318, k. 65–66v.

Zasięg terytorialny pracy obejmuje obszar trzech zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej⁷: sokólskiego, bielskiego i białostockiego. W latach 1807–1843 tworzyły one odrębną jednostkę administracyjną, zwaną obwodem białostockim. W 1843 roku zaborca zlikwidował autonomię obwodu i wcielił jego terytorium w granice guberni grodzieńskiej⁸. Ograniczenie obszaru badawczego do obszaru byłego obwodu białostockiego spowodowane jest ogromną ilością zachowanych źródeł archiwalnych. Poszerzenie obszaru badawczego na całą gubernię oznaczałoby konieczność przebadania dodatkowo około 30536 jednostek archiwalnych (dla pozostałych sześciu wschodnich powiatów guberni grodzieńskiej), które zawierać powinny około 133 majątki instrukcyjne (w całej guberni utworzono ich 178)⁹.

Problematyka badawcza, dotycząca majątków instrukcyjnych, obejmuje m.in. kwestie związane z wpływem tego typu własności na strukturę narodowo-własnościową w byłym obwodzie białostockim oraz rolę, jaką odegrali właściciele nieruchomości instrukcyjnych w rusyfikacji badanego obszaru. Są to niektóre z wielu pytań i hipotez badawczych, które zostaną poddane weryfikacji w trakcie analizy materiału źródłowego.

2. OKOLICZNOŚCI UCHWALENIA INSTRUKCJI Z 23 LIPCA/5 SIERPNIA 1865 ROKU

Głównym inicjatorem stworzenia aktu prawnego, który miał wpłynąć na zmianę struktury własnościowej w Kraju Północno-Zachodnim na korzyść rosyjskich właścicieli ziemskich, był generał-gubernator wileński – Michaił Murawiew¹⁰. W jednym z pism do ministra dóbr państwowych – Aleksandra Zielonoja, datowanego na sierpień 1863 roku, Murawiew zwracał uwagę, że

⁷ Majątki instrukcyjne były zakładane na obszarze tzw. *западных губернии*, obejmujących swoim zasięgiem terytorium 9 guberni, które przed rozbiorami wchodziły w skład Rzeczypospolitej. Były to gubernie: grodzieńska, kijowska, kowieńska, mińska, mohylewska, wileńska, witebska, wołyńska i podolska.

⁸ A. Dobroński, *Infrastruktura społeczna i ekonomiczna guberni łomżyńskiej i obwodu białostockiego (1866–1915)*, Białystok 1979, s. 11.

⁹ Zespół akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, przechowywany w zasobie Archiwum Państwowego w Białymstoku, stanowi mniejszą część podzielonego zespołu o tej nazwie. Druga część – o identycznym tytule – znajduje się w Narodowym Archiwum Historycznym Białorusi w Grodnie. Zespół ten (fond nr 580) z lat 1883–1914 obejmuje powiaty: brzeski, kobryński, prużański, słonimski, wołkowyski i liczy łącznie 30 536 j.a.

¹⁰ Michaił Murawiew (1796–1866) – konserwatywny polityk rosyjski, uczestnik wojen napoleońskich (1812–1815). Pełnił funkcje wicegubernatora witebskiego (1827 r.), mohylewskiego (1829 r.), kurskiego (1835 r.). Brał udział w tłumieniu powstania listopadowego na Litwie. W 1857 roku otrzymał nominację na stanowisko Ministra Dóbr Państwowych. W okresie: od maja 1863 do kwietnia 1865 roku sprawował urząd generał-gubernatora Kraju Północno-Zachodniego. W trakcie

należy dążyć do możliwego zmniejszenia ilości właścicieli ziemskich pochodzenia polskiego i do osiedlenia żywołu rosyjskiego; sądziłbym przeto, aby postarać się, by jak najwięcej majątków przeszło do Rosjan (...) tylko tym sposobem można dopiąć tego, że osiadzie w kraju tutejszym znaczna ilość właścicieli pochodzenia rosyjskiego, którzy tworząc w pewnych miejscowościach ścisłą masę, będą mieli możliwość przeciwdziałania występnyim zamiarom obywateli polskich, aby oderwać od Rosji jej gubernie północno-zachodnie. (...) należy zarządzić sprzedaż majątków tych właścicieli, których dzieci uczestniczyły w buncie¹¹.

Realizacji tego założenia Murawiov podjął się po stłumieniu powstania styczniowego. Już w memoriale z 14 maja 1864 roku, adresowanym do cara Aleksandra II, wyraził opinię, że należy sprowadzić do Kraju Północno-Zachodniego chłopów z głębi Rosji i osiedlić ich na skonfiskowanych majątkach. Do celów kolonizacyjnych planowano wykorzystać opuszczone grunty, stanowiące zaścianki drobnoszlacheckie. Aby zachęcić włościan do osiedlania się w zachodnich guberniach, władze przewidziały szereg ulg, m.in. bezpłatne przekazanie pozostawionych budynków gospodarczych i mieszkalnych. Natomiast w przypadku ich braku zapewniały materiał budowlany w postaci od 50 do 100 pni z zasekwestrowanych lasów oraz zapomogę w kwocie od 75 do 100 rubli. Ponadto przez 3 pierwsze lata osadnicy mieli być zwolnieni z opłat czynszowych i służby wojskowej. W 1865 roku Ministerstwo Dóbr Państwowych sprowadziło 30 rodzin z guberni pskowskiej i rizańskiej oraz osiedliło ich na gruntach pozostałych po spacyfikowanych zaściankach w powiatach bielskim i białostockim: Pruszanek – 11 rodzin, Jaworówka – 16, Szczuki – 3¹². Akcja osadnicza nie przyniosła jednak zamierzonych efektów¹³. Murawiov dostrzegał, że włościański charakter rosyjskiej kolonizacji nie przyspieszy rusyfikacji zachodnich guberni. Uważał, że w tym celu należałoby osiedlić tam bardziej „wartościowy element”, w postaci rosyjskich urzędników i wojskowych. Proponował zatem, aby urzędnikom przybyłym do Kraju Północno-Zachodniego, którzy w okresie 3-letniego pełnienia służby wykazali się prawomyślnością, dawać w postaci emerytury na wieczyste i dziedziczne posiadanie działki ziemi z gruntów skarbowych o powierzchni od 120 do 500 dziesięcin, z ra-

trwania powstania styczniowego prowadził krwawą rozprawę z jego uczestnikami – M. Murawiov, *Wspomnienia*, s. 19; *Полный сборник записок гр Муравьева-Виленского, о мятеже в Северо-Западной России в 1863–1864 гг. составленный по номерам Российской Старины*, online: www.zapadrus.su.

¹¹ H. Mościcki, *Pod berłem carów*, Warszawa 1924, s. 173–175; *Граф Михаил Николаевич Муравьев. Записки его об управлении Северо-Западным краем и об усмирении в нем мятежа*, [w:] „Русская Старина” 1882, 36, s. 428–429.

¹² *Отношение Министра Государственных Имуществъ Г. Главному Начальнику Съверно-Западнаго Края отъ 22 мая 1865 года*, [w:] *Сборник*, s. 27–28; W. Schmidt, op.cit., s. 12–14; R. Jurkowski, *Jeszcze o paradoksach imperialnej polityki Rosji w guberniach zachodnich po powstaniu styczniowym*, „Echa Przeszłości” 2013, s. 99–100.

¹³ W wyniku realizacji planowej kolonizacji w guberni grodzieńskiej w ręce prawosławnych chłopów przeszło 4 121 dziesięcin, które otrzymało 254 rodzin – W. Schmidt, op.cit., s. 16.

talną splatą na okres 49 lat¹⁴. Nadaniami powinni zostać objęci przede wszystkim urzędnicy do spraw włościańskich, którzy w dłuższej perspektywie opanowaliby samorząd ziemski. W dalszej korespondencji Murawiowa z ministrem dóbr państwowych – Zielonojem (pismo z 5 kwietnia 1865 roku) minister poinformował generał-gubernatora wileńskiego, że ministerstwo opracowuje projekt sprzedaży ziemi skarbowej w zachodnich guberniach Rosjanom, pełniącym tam służbę państwową i wyrażającym chęć stałego osiedlenia się¹⁵.

Plany i koncepcje Murawiowa doczekały się realizacji za kadencji jego następcy na stanowisku wileńskiego generał-gubernatora – Konstantina Kaufmana¹⁶. 23 lipca/5 sierpnia 1865 roku została wydana „Instrukcja o zasadach sprzedaży ziemi państwowej w zachodnich guberniach osobom rosyjskiego pochodzenia, odbywającym tam służbę lub pragnącym na stałe się osiedlić”¹⁷. Akt normatywny został opracowany w Ministerstwie Dóbr Państwowych. Autorstwo projektu można przypisać trzem osobom: Michaiłowi Murawiewu, Aleksandrowi Zielonuju oraz Iwanowi Korniłowi¹⁸. Instrukcja została przedłożona Komitetowi Zachod-

¹⁴ Murawiw we *Wspomnieniach* opisuje jeszcze inną koncepcję wielkości przyznawanych działek: „w projektach moich zwracam głównie uwagę na możliwość powiększenia zaludnienia kraju przez Rosjan w miejscowościach najbliższej siebie położonych i poprzez nadawania im większych nadziałów ziemi od 500 do 1 000 dziesięcin, aby w ten sposób stworzyć w tych miejscowościach silne ziemstwo na zasadach rosyjskich” – M. Murawiw, op.cit. s. 93.

¹⁵ W. Schmidt, op.cit., s. 19–20.

¹⁶ Konstantin Kaufman (1818–1882) – rosyjski generał i polityk. Brał udział w kampanii kaukaskiej (1839–1843) oraz w wojnie krymskiej (1853–1856). W 1861 roku został dyrektorem kancelarii ministerstwa wojny. W okresie: 17/29 IV 1865 do 9/21 X 1866 roku sprawował urząd generał-gubernatora wileńskiego, kowieńskiego i grodzieńskiego, dowódcy wileńskiego okręgu wojskowego oraz naczelnika guberni witebskiej i mohylewskiej. Z jego inicjatywy wydano Ukaz z 10/22 grudnia 1865 roku, który zabraniał polskiemu ziemiaństwu nabywania dóbr ziemskich. W czerwcu 1867 r. został mianowany na stanowisko generał-gubernatora Turkiestanu i dowódcy turkiestańskiego okręgu wojskowego. Dowodził armią rosyjską podczas podboju Emiratu Buchary. Zmarł w Taszkencie w 1882 roku – S. Wiech, *Epoka „Reakcji i „Pieredyszki”*. *Wileńscy generałowie-gubernatorzy wobec problemu polskiej własności ziemskiej w latach 1864–1884*, „Kwartalnik Historyczny” 2008, r. CXV, nr 2, s. 59–62.

¹⁷ *Инструкція*, [w:] *Сборник* s. 32–38.

¹⁸ Iwan Korniłow (1811–1901) – kurator państwowych instytucji oświatowych: moskiewskiego, petersburskiego oraz wileńskiego okręgu naukowego. Rzeczywisty tajny radca. Wielokrotnie nagradzany za służbę państwową orderami: św. Aleksandra Newskiego, św. Włodzimierza, św. Anny, św. Stanisława. Bliski współpracownik Michaiła Murawiewa. Współautor koncepcji „powrotu do rosyjskich korzeni” zachodnich guberni. Lansował program usunięcia języka polskiego z życia publicznego, zabraniając zajmowania stanowisk publicznych przez osoby polskiego pochodzenia czy zachęcając Rosjan do osiedlania się w Kraju Północno-Zachodnim – S. Wiech, *Depolonizacja Ziemi Zabraniana (1864–1914). Koncepcje-mechanizmy decyzyjne-realizacja*, t. 1, *Litwa i Białoruś. Od Murawiowa do Baranowa (1864–1868)*, Kielce 2018, s. 130; E. Aleksandravičius, A. Kulakauskas, *Pod władzą carów. Litwa w XIX wieku*, Kraków 2003, s. 90–94.

niemu¹⁹ do akceptacji 1 lipca 1865 roku. Następnie dokument zatwierdził Aleksander II. Tekst Instrukcji sygnował sekretarz stanu i członek Komitetu Ministrów – Iwan Kornilow. Był to akt normatywny, który nie został ogłoszony w Zbiorze Praw Komitetu Ministrów (*Журнал Комитета Министров*). Pominięcie pełnej procedury prawodawczej najprawdopodobniej podyktowane było koniecznością skrócenia czasu wprowadzania w życie rzeczonych przepisów²⁰. Majątki, przechodzące w ręce rosyjskich właścicieli na podstawie Instrukcji, były określane w dokumentacji urzędowej oraz w literaturze przedmiotu jako *инструкционные имѣни/участки* – „majątki instrukcyjne”²¹.

3. ZAŁOŻENIA OGÓLNE INSTRUKCJI

Podstawowym celem Instrukcji było zachęcenie zasłużonych urzędników cywilnych oraz wojskowych rosyjskiego pochodzenia, odbywających służbę w zachodnich guberniach, określanych też jako *благонадежныя лица* (osoby lojalne wobec władzy), do przedłużenia pobytu lub stałego osiedlenia się w tej części Cesarstwa. Instrukcja odnosiła się również do innych osób rosyjskiego pochodzenia, które wyrażały chęć stałego osiedlenia się na obszarze dziewięciu zachodnich guberni. Jednym z najważniejszych profitów, zagwarantowanych w Instrukcji, była możliwość nabywania (z pominięciem publicznej licytacji):

- a) skarbowych majątków ziemskich – wolnych od nadziałów włościańskich;
- b) dóbr skonfiskowanych przez państwo za udział ich właścicieli w powstaniu styczniowym;
- c) należących do państwa nieruchomości miejskich.

Miało to następować po zaniżonych cenach (w porównaniu do ich wartości rynkowej), z możliwością uzyskania preferencyjnych kredytów na ich zakup²².

¹⁹ Komitet Zachodni (nazywany również Komitetem Guberni Zachodnich) – powołany w 1831 roku. Zasięgiem jurysdykcyjnym obejmował zachodnie gubernie Cesarstwa. Posiadał znaczące uprawnienia w sprawie unifikacji i rusyfikacji guberni zachodnich. Funkcjonował do 1848 roku. Wznowił działalność 20 IX 1862 r. Przewodniczącym Komitetu był prezes Rady Ministrów, a członkami ministrowie resortowi (m.in. minister spraw wewnętrznych P. Wałujew, m. dóbr państwowych A. Zielonaj – S. Wiech, *Depolonizacja Ziem Zabranych ...*, s. 50–51; A. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Moskwa 2005, online: www.zapadrus.su).

²⁰ A. Suligowski, *Bezprawie i konfiskaty pod rządami rosyjskimi*, Warszawa 1928, s. 23; A. Комзолова, *Политика самодержавия в Северо-Западном Крае в эпоху великих реформ*, Moskwa 2005 (online: www.zapadrus.su).

²¹ SNSOG, sygn. 335, k. 74–75v.

²² *Инструкція...*, I. *Обцяя аснованя*, [w:] *Сборник*, s. 32; В. Панюнич, *Нацыянальны аспект пазямельнай палітыкі царызму на Беларусі эпохі капіталізму (1861–1917 гг.)*, „Białoruskie Zeszyty Historyczne” 1999, t. 11, s. 107–125.

Urzędnicy, cywilni i wojskowi, którzy w trakcie odbywania służby państwowej w Kraju Północno-Zachodnim brali aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego, mieli pierwszeństwo w zakupie rzeczonych nieruchomości. A zatem majątki instrukcyjne stanowiły swego rodzaju nagrodę za lojalną służbę państwową. Instrukcja – w przeciwieństwie do wcześniejszych ukazów i zarządzeń dotyczących osadnictwa rosyjskiego na zachodnich rubieżach cesarstwa – była skierowana do „wąskiej grupy” potencjalnych nabywców. Władzom zależało na stworzeniu elity wielkoruskiej w powiatach wchodzących w skład zachodnich guberni. Rosyjska kadra urzędnicza i wojskowi, uposażeni w majątki ziemskie, mieli w przyszłości zdominować lokalny samorząd (urzędy włościańskie, pośredników pokoju, itp.) oraz wpływać, poprzez autorytet sprawowanego urzędu, na postawę prorządową miejscowych włościan. Uchwalenie Instrukcji oraz utworzenie na jej podstawie majątków instrukcyjnych wytyczyło nową strategię w rusyfikacji wschodnich obszarów dawnej Rzeczypospolitej. Generałowie-gubernatorzy wileńscy (M. Murawjow i K. Kaufman) uważali, że aby przywrócić Cesarstwu *истинно русский* Kraj Północno-Zachodni, obecnie zdominowany przez polskie ziemiaństwo i katolickich księży²³, należy zapewnić stałe przebywanie na tych ziemiach osób zasłużonych i lojalnych wobec cara, które, dzięki predyspozycjom intelektualnym i doświadczeniu w służbie publicznej, przyspieszyłyby rusyfikację zachodnich guberni²⁴.

4. WIELKOŚĆ NIERUCHOMOŚCI SPRZEDAWANYCH NA PODSTAWIE INSTRUKCJI ORAZ MODYFIKACJE PIERWOTNYCH ZAŁOŻEŃ

Minister Dóbr Państwowych A. Zielonaj wyznaczał majątki ziemskie, które podlegały sprzedaży zgodnie z zasadami określonymi w Instrukcji. W skład wytypowanych majątków wchodziły: folwarki państwowe, określane mianem *ferm*, składające się z ziemi należącej do skarbu państwa, odciążonej od nadziałów włościańskich (wynikających z realizacji reformy uwłaszczeniowej), z zabudową gospodarczą, *uczastki* ziemskie bez budynków (np. państwowe rewiry leśne, tzw.

²³ A. Комзолова, op.cit. (brak numeracji stron).

²⁴ W pięciu zachodnich guberniach: grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, mohylewskiej i witebskiej – według danych Ministerstwa Dóbr Państwowych za 1862 rok – na 9 929 zamieszkujących tam ziemian, aż 9 261 osób było polskiego pochodzenia, do których należało około 94,7% gruntów z tego obszaru. Przed wprowadzeniem w życie reformy uwłaszczeniowej byli oni posiadaczami 1 131 669 chłopów pańszczyźnianych, co stanowiło 77% wszystkich włościan należących do tej kategorii – С.М. Самбык, op.cit., s. 6–7; S. Wiech, op.cit., s. 59.

leśne dacje – лесные дачи) oraz majątki skonfiskowane polskim ziemianom za udział w powstaniu styczniowym²⁵.

Instrukcja wyróżniała dwie kategorie obszarów ziemskich, podlegających sprzedaży. Pierwsza obejmowała powierzchnię od 300 (327,7 ha²⁶) do 600 dziesięcin (655,5 ha), natomiast druga: od 600 do 1 000 dziesięcin (1 092,5 ha). Przepisy Instrukcji, w wyjątkowych przypadkach, przewidywały sprzedaż majątków przekraczających obszar 1 000 dziesięcin, jednak nie doprecyzowały, kto mógłby je otrzymać²⁷.

Sprzedaży na mocy Instrukcji podlegały również wszelkiego typu zabudowania, które wchodziły w skład majątku. Oprócz budynków gospodarczych przepisy wyróżniały rolnicze przedsiębiorstwa produkcyjne i usługowe, w skład których wchodziły: karczmy, młyny, folusze, cegielnie, rudnie (specjalizujące się w wytopie żelaza i żeliwa), zakłady produkujące nawozy, wapno i inne surowce wykorzystywane w rolnictwie²⁸.

W przypadku majątku, na którego obszarze znajdowały się ważne zakłady produkcyjne, Instrukcja zabraniała jego parcelacji i sprzedaży pojedynczych działek zainteresowanym nabywcom, ponieważ mogłoby to naruszyć prawidłowe funkcjonowanie zakładu²⁹.

Ulgowej sprzedaży podlegały również nieruchomości miejskie, należące do skarbu państwa. W tym zakresie Instrukcja wyróżniała: budynki mieszkalne, fabryki, przedsiębiorstwa handlowe oraz nieruchomości opuszczone. Własność skarbową w miastach była sprzedawana w oparciu o księgi ewidencyjne nieruchomości miejskich³⁰.

Majątki ziemskie oraz nieruchomości miejskie, które zostały wytypowane do sprzedaży, musiały zostać dokładnie opisane i zewidencjonowane przez kreślarzy i mierniczych ziemskich. Inwentarze majątków składały się z planów geodezyjnych działek ziemskich objętych sprzedażą oraz ewidencji budynków mieszkalnych, gospodarczych oraz fabrycznych, które przynależały do majątku

²⁵ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie ...*, s. 70–71.

²⁶ Przeliczając miary powierzchni (dziesięciny na hektary) za punkt wyjścia przyjęto dziesięcinę skarbową (1 dziesięcina skarbową = 1,09252 ha = 10 925,2 m²). Inne przeliczenia tej miary: 1 dziesięcina = 2 400 sążni² = 1,9508 morgów n. p. = 109,252 arów.

²⁷ W guberni mińskiej największe majątki instrukcyjne, sprzedane w nagrodę za służbę państwową, otrzymali: przewodniczący Sądu Głównego w Mińsku, ziemianin smoleńskiej guberni I.A. Bończ Osmołowski (majątek Błoń, powiat igumeński o pow. 1 500 dziesięcin) oraz naczelnik komisji lustracyjnej mińskiej guberni – I.I. Lemmergirt (*uczastek* Konstantynowo, wchodzący w skład skonfiskowanego majątku Kapatkiewiczze położonego w powiecie mozyrskim, o pow. 2 881 dziesięcin) – *Инструкція*, pkt. 2, s. 32; W. Schmidt, op.cit., 20–21; M. Самбук, op.cit., s. 24; E. Maliszewski, *Białoruś w cyfrach i faktach*, Piotrków 1918, s. 21–22.

²⁸ *Инструкція*, pkt. 3, s. 32.

²⁹ *Инструкція*, pkt. 4, s. 32.

³⁰ *Инструкція*, pkt. 5, s. 33.

ziemskiego lub wchodziły w skład nieruchomości miejskich³¹. Wymienione opisy nieruchomości i plany działek ziemskich wraz z ich wyceną były następnie przedkładane do akceptacji Drugiego Departamentu Ministerstwa Dóbr Państwowych. O wszelkich zmianach w tej materii należało poinformować miejscowego generał-gubernatora³².

Założenia Instrukcji, odnoszące się do powierzchni sprzedawanych majątków, zweryfikowała rzeczywistość. W wielu przypadkach nie udało się pozyskać lub scalić działek państwowych, aby ich ogólna powierzchnia wynosiła przynajmniej 300 dziesięcin. Przyczyną takiego stanu rzeczy było wdrożenie reformy uwłaszczeniowej, która obciążała majątki skarbowe nadziałami włościańskimi³³. 24 sierpnia 1867 roku Senat Rządzący wydał ukaz o zmianie przepisów Instrukcji dotyczących wielkości sprzedawanych obszarów ziemskich. Ustalono, że na sprzedaż zostaną przeznaczone również działki w przedziale od 20 do 300 dziesięcin, wyodrębniając grupy właścicieli o powierzchni: 20–50 i 50–300 dziesięcin. Po 1868 roku zwiększono liczbę majątków najmniejszych, liczących mniej niż 300 dziesięcin³⁴.

Do 1874 roku Rosjanie weszli w posiadanie 409 majątków o łącznej pow. 149 760 ha, w tym w guberni wileńskiej – 116 o pow. 29 700 ha, grodzieńskiej – 149 o pow. 54 114 ha, mińskiej – 144 o pow. 65 950 ha³⁵. Natomiast według sprawozdania rosyjskiego Departamentu Dóbr Państwowych z 1907 roku w guberniach zachodnich sprzedano ogółem 1 404 majątki, o łącznej pow. 514 000 ha³⁶.

Bilans sprzedaży majątków instrukcyjnych w guberniach zachodnich do 1907 roku przedstawia poniższe zestawienie tabelaryczne.

³¹ *Инструкция*, pkt. 6, s. 33.

³² *Списокъ съ предписанія Управляющаго Министерствомъ Государственныхъ Имуществъ Управляющимъ Палатами Государственныхъ Имуществъ въ Сѣверо-Западныхъ и Бѣлорусскихъ губерніяхъ отъ 12 Августа 1865 года*, [w:] *Сборник*, s. 39–40.

³³ Reforma agrarna z 1861 roku znosiła poddaństwo, dając chłopom wolność osobistą i ziemię na własność. Przydzielone nadziały ziemskie włościanie musieli wykupić, płacąc gotówką od razu 1/5 ich wartości, a resztę w ciągu 49 lat. Po wybuchu powstania styczniowego minister spraw wewnętrznych hr. Piotr Wałujew wystąpił z wnioskiem o przeprowadzenie obowiązkowego wykupu nadziałów chłopskich z dóbr państwowych w guberniach: wileńskiej, kowieńskiej, grodzieńskiej i mińskiej oraz czterech inflanckich powiatach guberni witebskiej – K. Groniewski, op.cit., s. 136–137.

³⁴ *Указъ Правительствующаго Сената, отъ 24 Апрѣля 1867 года по Высочайшему повелѣнію о дополненіи нѣкоторыми льготными условіями Высочайше Утвержденной 23 Іюля 1865 года Инструкціи о продажѣ земель въ Западномъ Краѣ лицамъ русскаго происхожденія*, [w:] *Сборник*, s. 78–79; J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie ...*, s. 71.

³⁵ W. Schmidt, op.cit., s. 48–49.

³⁶ B. Gałka, *Represje carskie wobec ziemian Kresów Wschodnich za udział w ruchu niepodległościowym w II połowie XIX i na początku XX wieku*, [w:] W. Caban, M.B. Markowski (red.), *Ziemiaństwo a ruchy niepodległościowe w Polsce XIX–XX wieku*, Kielce 1994, s. 83; J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich po 1831 i 1863 roku*, Warszawa 1918, s. 183.

Tabela 1. Opracowanie własne na podstawie danych zawartych w publikacji: J. Kaczkowski, *Konfiskaty na ziemiach polskich po 1831 i 1863 roku*, s. 283–284.

Gubernia	Liczba majątków	Powierzchnia (w hektarach)	Średnia arytmetyczna wielkość majątku instrukcyjnego	Powierzchnia guberni (w km ²)	Odsetek powierzchni (w%)	Całkowita cena sprzedaży oraz średnia wartość pojedynczego majątku (w rublach)
Grodzieńska ³⁷	178	81 310	456,8	33 979	2,4	683 137 3 838
Wołyńska	263	73 433	279,2	71 736	1,02	837 391 3 184
Kowieńska	90	27 372	304,1	40 641	0,67	371 967 4 133
Wileńska	171	35 947	210,2	41 907	0,86	301 976 1 766
Podolska	133	56 003	421	42 000	1,3	747 631 5 621
Mińska	197	132 026	670,1	91 213	1,5	607 696 3 084
Witebska	76	22 559	296,8	38 649	0,58	155 019 2 040
Mohylewska	87	26 098	299,9	42 134	0,65	156 500 1 799
Kijowska	209	56 292	269,3	50 957	1,1	1 014 692 4 855
Razem ³⁸	1 404	511 040	364	453 219	1,3	4 876 009 3 473

³⁷ Rozbieżność między liczbą majątków instrukcyjnych sprzedanych w guberni grodzieńskiej podanej w artykule W. Schmidta (149 majątków), a ich ilością ujętą w sprawozdaniu Ministerstwa Dóbr Państwowych (178 nieruchomości ziemskich), wynika z faktu niedoszacowania tego typu własności przez polskiego historyka. Hipoteza ta została zweryfikowana poprzez kwerendę wszystkich majątków ziemskich znajdujących się w zespole akt Starszego Notariusza. Schmidt opierał się na dokumentach z lat 1866–1874, przechowywanych w archiwum generał-gubernatora wileńskiego w Wilnie. Nie uwzględnił sprzedaży tych nieruchomości po 1874 roku. Pomiął cztery majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim: Tylwicę i Sobiesk (pow. białostocki) oraz Siekluki i Mytyczko (pow. bielski).

³⁸ Z. Sambuk w swojej publikacji podaje, że łącznie we wszystkich guberniach białoruskich majątki instrukcyjne w nagrodę za służbę nabyło 574 urzędników. Ich powierzchnia wynosiła

Gubernia grodzieńska na tle dziewięciu zachodnich guberni zajmowała czwarte miejsce pod względem ilości sprzedanych majątków instrukcyjnych. Jeśli natomiast uwzględnić kryterium całkowitej powierzchni oraz średniej wielkości majątku, gubernia grodzieńska plasowała się w czołówce (wyprzedzała ją jedynie gubernia mińska). Należy również dodać, że we wspomnianej guberni, przy uwzględnieniu jej całkowitej powierzchni, majątki instrukcyjne zajmowały największy odsetek gruntów. Wiązało się to zapewne z rozległymi obszarami, należącymi do dawnej ekonomii grodzieńskiej, które zostały przejęte przez zaborcę i były sprzedawane na mocy Instrukcji³⁹. Najwyższa przeciętna cena majątków instrukcyjnych występowała w guberni podolskiej i wynosiła 5 621 rubli za pojedynczą nieruchomość. Cena nieruchomości wynika nie tylko z wielkości zakupionego obszaru, ale przede wszystkim z poziomu jego zagospodarowania, a co za tym idzie – z dochodowości. W guberni grodzieńskiej przeciętna cena majątku instrukcyjnego wynosiła 3 838 rubli. W większości tworzyły je *fermy* (folwarki) państwowe, które, oprócz zabudowy gospodarczej, posiadały również przedsiębiorstwa przetwórstwa rolniczego w postaci młynów, foluszy, słodowni, gorzelnii, wytwórni torfu, które wpływały na ich wycenę.

5. WIELKOŚĆ MAJĄTKÓW INSTRUKCYJNYCH W TRZECH ZACHODNICH POWIATACH GUBERNI GRODZIENSKIEJ

Z zestawień statystycznych, sporządzonych przez Wacława Schmidta, wynika, że w latach 1868–1873 w guberni grodzieńskiej sprzedano ogółem 149 majątków instrukcyjnych o łącznej powierzchni 58 984 dziesięcin, które zostały zakupione przez 129 osób⁴⁰. Ilościowy stan majątków instrukcyjnych w poszczególnych powiatach guberni grodzieńskiej z uwzględnieniem powierzchni, liczby nabywców oraz ceny zakupu obrazuje tabela 2.

Wśród powiatów wchodzących w skład byłego obwodu białostockiego najwięcej majątków sprzedano w powiecie sokólskim – 24. Z kolei w bielskim – 13, a w białostockim – 8. Przeważająca liczba majątków instrukcyjnych w powiecie sokólskim związana była z dużą ilością położonej tam ziemi skarbowej, która przynależała do dawnej ekonomii grodzieńskiej, utworzonej w czasach Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Przed wprowadzeniem reformy uwłaszczeniowej

259 258,56 dziesięcin, gdzie na 1 nabywcę przypadało około 450 dziesięcin – М. Самбук, op.cit., s. 24.

³⁹ W guberni grodzieńskiej własność skarbowa wynosiła około 39,5% (dane z 1861 roku) – П. Бобровскій, *Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Гродненская губерния. Часть II*, Sankt Petersburg 1863, s. 138–142.

⁴⁰ Schmidt, op.cit. s. 48.

Tabela 2. Zestawienie opracowano w oparciu o publikację W. Schmidta, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. gubernjach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1973–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, tom V, z. 11–12 (odbitka), s. 48–49. Uzupełnione o materiały archiwalne dotyczące powiatów: białostockiego⁴¹, bielskiego⁴² i sokólskiego⁴³.

Gubernia/ Powiaty	Liczba nabywców	Ilość majątków	Powierzchnia w dziesięci- nach	Wartość ogó- łem (w rub- lach)	Cena jednej dziesięciny (w rublach)
grodzieńska (ogółem)	129	149	58 984	768 923	13
białostocki	4	6	679	15 092	22
bielski	11	11	1 894	23 836	13
sokólski	21	22	5 091	67 005	13
brzeski	6	7	2 753	23 416	8
grodzieński	9	9	11 949	301 600	25
kobryński	13	14	9 555	53 814	6
pużański	8	9	3 545	41 435	9
słonimski	25	33	11 948	105 922	9
wołkowyski	32	38	11 570	146 802	13

w powiecie sokólskim znajdowało się 7 396 dziesięcin (8 080 ha) różnych gruntów, które – obok lasów i nieużytków – należały do państwa⁴⁴. Oznacza to, że na cele polityki narodowościowej, opartej na Instrukcji, przeznaczono 4 634 ha, co stanowiło około 57% powierzchni należącej do skarbu państwa (pozostałe 928 ha należało do czterech majątków skonfiskowanych w powiecie sokólskim). W gruncie rzeczy polityka wydziałania i sprzedaży majątków instrukcyjnych była ogromnym projektem, polegającym na prywatyzacji dóbr państwowych.

⁴¹ Wacław Schmidt nie uwzględnił dwóch majątków instrukcyjnych w powiecie białostockim: Tylwicy – majątku skonfiskowanego Napoleonowi Ołdakowskiemu za udział w powstaniu styczniowym, który otrzymała żona generał-majora Aleksandra Aleksandrowna Wajde z domu Paktul wraz z majątkiem Sobiesk należącym do braci Stefana, Rodiona i Piotra Golaków – SNSOG, sygn. 128, k. 80–83v, 115; sygn. 130, k. 318–3121; sygn. 169, k. 4–12.

⁴² W powiecie bielskim występowały jeszcze dwa majątki instrukcyjne, nieujęte w zestawieniu Schmidta tj. państwowa leśna dacha Mityczko – własność Edwarda Szulca i *uczęstek* ziemski Siekluki – SNSOG, sygn. 202, k. 124–125, 134–135; sygn. 212, k. 219; sygn. 221, k. 20–22v; sygn. 223, k. 442–444.

⁴³ Schmidt dla powiatu sokólskiego nie uwzględnił dwóch majątków: Jezierzysk, o pow. 48,38 dziesięcin – własności wdowy po kolegiałnym asesorze Eudokii Benedyktownej oraz Knyszewicze o pow. 253,94 dziesięcin, zakupionego przez rzeczywistego radcę stanu Aleksego Szarkowa – SNSOG, sygn. 218, k. 65–66v; sygn. 335, k. 74–76.

⁴⁴ J. Szumski, op.cit., s. 74–75; E. Maliszewski, op.cit., s. 24.

Poniższe zestawienie przedstawia podział majątków instrukcyjnych w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej pod względem ich powierzchni, zgodnie z podziałami ujętymi w Instrukcji (oraz kolejnymi jej poprawkami):

Tabela 3. Zestawienie opracowano w oparciu o publikację W. Schmidta, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej (1973–1875)*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, tom V, z. 11–12 (odbitka), s. 69–71. Uzupełnione materiałami źródłowymi z: Archiwum Państwowe w Białymstoku, Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie: sygn. 226, k. 126–159v; sygn. 228, k. 4–5v; 304, k. 106–108; sygn. 305, k. 227–228; sygn. 338, k. 129–130; sygn. 339, k. 30–31v, 39–42, 169.

Nazwa powiatu	Przedział powierzchni (w dziesięcinach)	Nazwa majątku	Powierzchnia pojedynczego majątku (w dziesięcinach)
Sokólski	600–1000	Słójka	728,50
	300–599	Sterpiejki	469
		Grodzisk	418,22
		Nowy Dwór	418 ⁴⁵
		Kamienna	303,44
		Kalno	300
	50–299	Jałówka – Romaszkówka	292 ⁴⁶
		Połomin	280
		Dubnicka Dacza	256,1170
		Knyszewicze	253,94
		Szyndziel	235,91
		Odelsk	213,60
		Lebiedzin	191 ⁴⁷

⁴⁵ W aktach Starszego Notariusza nie zachowała się transakcja dotycząca nabycia przez Aleksiego Niejełowa majątku instrukcyjnego Nowy Dwór. W 1889 roku właścicielem majątku został Arseniusz Winogradow. Był on trzecim nabywcą tej nieruchomości, po Aleksym Niejełowie i Onufrym Wołowiczu. Nowy Dwór liczył wówczas około 316 dziesięcin – SNSOG, sygn. 338, k. 129–130; sygn. 339, k. 30–31v, 39–42, 169.

⁴⁶ W dokumentach notarialnych nie odnaleziono jakiegokolwiek wzmianki świadczącej o tym, że majątek Jałówka podlegał Instrukcji. Natomiast w Romaszkówce znajdował się młyn wodny z foluszem sukiennym na rzece Kumiałce z działką ziemi o pow. 10,16 dziesięcin, należący do wdowy po radcy stanu Karoliny Bulicz, który został sprzedany na mocy Instrukcji – SNSOG, sygn. 228, k. 4–5v.

⁴⁷ W aktach Starszego Notariusza nie zachowały się dokumenty nabycia od państwa majątku Lebiedzin przez wdowę po sekretarzu gubernialnym Nadzieję Barszczewską. Drugi właściciel tej

Sokółski	50–299	Harasimowicze	180,57
		Leszczany	162
		Żuchowo	139
		Ściebielec	120
		Straż	107,99
		Poganico-Żukowska Dacza	89,720
		Szostaki	88 ⁴⁸
		Gliniszczce Małe	79,2118
		Mitrowszczyzna	51
	Poniżej 50	Jezierzysk	48,38
Jaroszówka		37,1776	
		Razem	5465,5
Białostocki	600–1000	Tylwica	769,950 oraz 176,1901
	300–599	Boguszewo	146,763
		Zalesiany	144,1980
		Uroczysko Antoniuk	141,684
		Kolonia	99,2310
		Wysoki Stoczek	91,52
		Sobiesk	56,1524
		Jaworówka	56,160
		Razem	1682
Biełski	300–600	Hołowiesk	490 ⁴⁹
		Hodyszewo	393,25

nieruchomości – major jamburskiego ułańskiego pułku Mikołaj Aleksiejew Sysojew posiadał tylko 147,47 dziesięcin z tego mienia – SNSOG, sygn. 305, k. 227–228.

⁴⁸ W dokumentacji notarialnej majątek Szostaki został zakupiony przez asesora kolegialnego Iwana Pokrowskiego, liczył 83,60 dziesięcin – SNSOG, sygn. 304, k. 106–108.

⁴⁹ W aktach notarialnych dotyczących majątku Hołowiesk brak wzmianki o Instrukcji. Pojawia się jedynie informacja, że majątek o pow. 490 dziesięcin został nabyty od państwa przez wdowę po generale-majorze, Jekaterynę Kałogieorgij – SNSOG, sygn. 226, k. 126–159v.

Bielski	50–299	Stołowacz	240
		Kobusy	172
		Kleniki	164,83
		Użyki	154
		Kalnica	113
		Mytyczko	71,312
		Wygonowo	55,928
	Poniżej 50	Piliki	42,10
		Ryboły	38
		Zaminowo	31
		Uczęstek Siekluki	9,54
		Razem	1974,96

We wszystkich trzech powiatach przeważały majątki o powierzchni poniżej 300 dziesięcin (327,7 ha). W powiecie sokólskim było ich 16 o łącznej powierzchni 2 731 dziesięcin (2 983 ha), co stanowiło około 50% ogółu sprzedanej tam ziemi. Natomiast w powiatach bielskim i białostockim było po 7 majątków o powierzchni 969 dziesięcin (1 058 ha) i 734 dziesięcin (802 ha). W obu przypadkach wynosiło 49% ogółu sprzedanej ziemi. We wszystkich trzech powiatach dominowały niewielkie nieruchomości ziemskie. Przeciętnie na jednego właściciela przypadało: 238 dziesięcin (260 ha) w sokólskim, 188 dziesięcin (205 ha) w białostockim oraz 152 dziesięcin (166 ha) w bielskim. W pozostałych powiatach guberni grodzieńskiej powierzchnia gruntów będących w posiadaniu jednego nabywcy była znacznie większa: 393 dziesięcin (429 ha) w brzeskim, 1 327 dziesięcin (1 449 ha) w grodzieńskim, 682 dziesięcin (745 ha) w kobryńskim, 393 dziesięcin (429 ha) w prożańskim, 282 dziesięcin (308 ha) w wołkowyskim.

Do folwarków o największej powierzchni należały majątki w Tylwicy (skonfiskowany Napoleonowi Ołdakowskiemu) oraz w Słójce (folwark państwowy, była własność ekonomii grodzieńskiej)⁵⁰.

Zdecydowaną większość majątków instrukcyjnych tworzyły *fermy* państwowe lub skarbowe *uczęstki* ziemskie. Majątki skonfiskowane stanowiły niewielki odsetek – 10 spośród 45 zbadanych. W powiecie sokólskim było ich cztery:

⁵⁰ W powiecie białostockim było około 17 majątków prywatnych, których powierzchnia była większa od Tylwicy. Do największych nieruchomości ziemskich należały: hrabstwo zabłudowskie o pow. 14 tys. dziesięcin (wł. Aleksander Kruzensztern), klucz zakałkowski – pow. 7 554 dziesięcin (wł. Pelagia Potocka) Dojlidy – 6 941 dziesięcin (wł. Zofia Ridiger). Natomiast w powiecie sokólskim ferma państwowa Słójka plasowała się na trzeciej pozycji. Większe były majątki: Kundzin – 1 577 dziesięcin (wł. Michał Koźmin) oraz Karolin – pow. 909 dziesięcin (wł. Jan Żagiel) – П. Диковъ, *Списокъ землевладѣннй въ гродненской губерніи*, Гродна 1890, s. 42–45, 65–79.

Gliniszcze Małe (były właściciel: Jan Hryniewicki), Leszczany (b. wł.: Józef Ejsmont), Sterpiejki (b. wł.: Terpiłowski), Żuchowo (b. wł.: Szumkowski); w bielskim – dwa: Kobusy (b. wł.: Czarnocki), Wygonowo (b. wł. Rozalia Wygonowska); w białostockim – cztery: Tylwica: (b. wł. Napoleon Ołdakowski), Kolonia (b. wł. Kazimierz Kobyliński), Zalesiany (b. wł. Kazimierz Kobyliński), Sobiesk (b. wł. Józef Wilamowski)⁵¹.

Sprzedaż majątków instrukcyjnych w dużym stopniu wpłynęła na wzrost liczby rosyjskich ziemian w byłym obwodzie białostockim. Przed 1863 rokiem rosyjscy posiadacze ziemscy w zachodniej części guberni grodzieńskiej właściwie nie występowali i w trzech powiatach było ich zaledwie siedmioro⁵². Dzięki Instrukcji ich liczba zwiększyła się ponad pięciokrotnie.

6. PROCEDURY WYCENY MAJĄTKÓW INSTRUKCYJNYCH ORAZ ZASADY ICH SPŁACANIA

Wartość majątków ziemskich oraz nieruchomości miejskich oceniano jako dziesięcioletni dochód z majątku powiększony o 10%⁵³. Minister Dóbr Państwowych, w porozumieniu z miejscowymi generał-gubernatorami, ustalał zasady wyliczania dochodów, które przynosiły wytypowane na sprzedaż majątki ziemskie oraz nieruchomości w miastach.

Pośrednicy pokoju (*Мировья посредники*) – urzędnicy gubernialni zajmujący się sprawami spornymi między włościanami a ziemianami – zostali zobowiązani do przeprowadzenia wyceny majątków instrukcyjnych w tych powiatach, gdzie ich liczba była niewielka. Natomiast na pozostałych obszarach zadania związane z wyceną i opisem majątków instrukcyjnych zostały powierzone specjalnie powołanym do tego celu komisjom lustracyjnym. W skład komisji wchodziło dwóch urzędników gubernialnych do spraw włościańskich oraz jeden przedstawiciel Ministerstwa Dóbr Państwowych. Opis i wycena nieruchomości odbywała się w obecności właściciela lub jego pełnomocnika, miej-

⁵¹ W. Schmidt, op.cit., s. 90–93.

⁵² Rosyjscy właściciele majątków: powiat sokólski (1 majątek) – Zacisze o pow. 70 dziesięcin należący do Antoniny Tomfilowej; powiat bielski (3 majątki) – Hornowo o pow. 232 dziesięcin, właściciel: Dymitr Harmata; Malinniki o pow. 136 dziesięcin, własność Rozwadowskich (małoletnich); Choroszczewo o pow. 323 dziesięcin, własność Anny Michalskiej; powiat białostocki (3 majątki) – Hrabstwo Zabłudów o pow. 21 012 dziesięcin własność Stefana Kruzensterna (zrusyfikowany Niemiec bałtycki), Bażantarnia o pow. 87 dziesięcin, własność majora Grzegorza Trusowa oraz Juchnowszczyzna o pow. 328 dziesięcin, własność Pawła Kasperowicza – W. Schmidt, op.cit., s. 63–64.

⁵³ *Инструкція*, pkt. 8 i 9, s. 33.

scowego policjanta i dwóch właścicieli sąsiednich majątków⁵⁴. Sprawozdanie z przeprowadzonej lustracji było następnie przekazywane do Wileńskiej Centralnej Komisji Lustracyjnej⁵⁵.

Urzędnicy cywilni i wojskowi, którzy otrzymali majątki instrukcyjne od państwa w nagrodę za wybitną służbę, nie musieli wpłacać zadatku. Ponadto mogli spłacać wycenioną wartość majątku w 20 równych, rocznych, nieoprocentowanych ratach. Byli również zwolnieni z wszelkich opłat urzędowych związanych z przeprowadzeniem transakcji kupna-sprzedaży (tzw. *пошлины*). Natomiast Rosjanie ubiegający się o pozyskanie nieruchomości na własną prośbę musieli uiścić opłaty skarbowe⁵⁶. Warto zauważyć, że koszt równał się 1 100% dochodów majątku, który miał być spłacany przez dwie dekady. Nabywca mógł więc właściwie bez żadnego wkładu majątkowego nabyć nieruchomość, rocznie spłacając jedynie 55% uzyskanego dochodu. Oczywiście to idealne założenie nie uwzględniało dekonunktury, katastrof naturalnych i tym podobnych zjawisk, które mogły pogorszyć sytuację nabywcy.

Osoby rosyjskiego pochodzenia, odbywające służbę państwową w zachodnich guberniach, jak również poza tym obszarem, którym nie przysługiwał przywilej otrzymania majątku instrukcyjnego od państwa w formie nagrody, a wyrażające chęć jego nabycia, zobowiązane były przedłożyć w tej sprawie pisemną prośbę, skierowaną do generała-gubernatora lub Ministra Dóbr Państwowych. Po pozytywnym rozpatrzeniu wniosku musiały uiścić kwotę w wysokości 1/5 wartości nieruchomości, powiększoną o 10%. Pozostałą część należało rozliczyć w przeciągu 37 lat, wpłacając każdego roku 6% z całości sumy⁵⁷.

Instrukcja przewidywała zwolnienie z rocznych opłat ratalnych na okres pierwszych dwóch lat – od momentu zakupu – po uprzednim przedłożeniu przez nabywcę prośby w tej sprawie. Dwuletnie zwolnienie mogło być motywowane

⁵⁴ Kwestią otwartą jest sposób wyceny dochodowości majątku ziemskiego. Prawdopodobnie nie oznaczało to sprawdzania bilansu majątku z ostatnich 10 lat. Na Podlasiu na przełomie XVIII i XIX w. wystarczył uśredniony dochód z trzech ostatnich lat. Por. K. Łopatecki, *Sprzedaż dóbr białostockich przez spadkobierców Jana Klemensa Branickiego*, „Studia Podlaskie” 2015, 23, s. 80.

⁵⁵ *Письмо Управляющего Министерством Государственных Имуществ Г. Главному Начальнику Северо-Западного Края отъ 18 Июля 1867 г.*, [w:] *Сборник*, s. 84–91.

⁵⁶ *Указъ Правительствующаго Сената Виленскому, Ковенскому и Гродненскому Генерал-Губернатору, отъ 3 Июня 1871 года*, [w:] *Сборник*, s. 251–253; A. Suligowski, op.cit., s. 24.

⁵⁷ Spośród 45 majątków instrukcyjnych w byłym obwodzie białostockim, zdecydowana większość została sprzedana w nagrodę (42 nieruchomości). Natomiast tylko w trzech przypadkach mamy do czynienia z wystosowaniem prośby na zakup. Były to majątki: Leszczany (pow. sokólski) oraz Antoniuk i Wysoki Stoczek (pow. białostocki) – *Инструкция*, pkt. 15, s. 34; SNSOG, sygn. 128, k.42–44; sygn. 178, k. 15–16v; sygn. 315, k. 254–255v.

koniecznością zagospodarowania się właściciela w nowo nabytym majątku ziemskim bądź nieruchomości miejskiej. Po skorzystaniu z rzeczoney ulgi, w trzecim roku od zakupu nieruchomości, nabywca opłacał pierwszą ratę z oprocentowaniem w wysokości 5%. Natomiast spłata zadłużenia wydłużała się wówczas do 22 lat. Z tego przywileju mogli skorzystać wyłącznie ci, którzy otrzymali majątki instrukcyjne w nagrodę za wybitną służbę na rzecz państwa⁵⁸.

Po uzyskaniu zgody ze strony Ministerstwa Dóbr Państwowych na zakup majątku ziemskiego bądź nieruchomości miejskiej (wydawanej każdorazowo podczas zawierania transakcji), miejscowa administracja sporządzała dla nabywcy odpowiednią dokumentację, związaną z zakupem nieruchomości (tzw. *купчую крeпoсть*), która była sygnowana przez gubernialnego zarządcę dóbr państwowych, pełniącego rolę sprzedawcy. Rzeczone dokumenty przedkładano nabywcy majątku instrukcyjnego, dodatkowo obciążonego tzw. *запрещением* – związanym z ciężącym na majątku zadłużeniem wobec skarbu państwa, które obowiązywało do momentu spłacenia wszystkich rocznych rat⁵⁹.

Po sporządzeniu odpowiedniej dokumentacji (czyli wydaniu tzw. *купчуй крeпoсти*) przystępowano do realizacji procedury wprowadzającej nabywcę we własność w obecności urzędnika Zarządu Dóbr Publicznych. Stan materialny majątku musiał odpowiadać opisowi inwentaryzacyjnemu, zawierającemu wykaz wszystkich nieruchomości ziemskich, zabudowy gospodarczej i przemysłowej oraz zliczonemu dochodowi rocznemu. Po dokonaniu weryfikacji spisów mienia ruchomego i nieruchomości, podpisy na dokumentach składali nabywca i urzędnicy zarządu dóbr państwowych, dokonujący czynności wprowadzenia nabywcy we własność. Spis inwentarzowy majątku sporządzano w dwóch egzemplarzach: jeden wydawano nabywcy, drugi dołączano do tzw. listu wprowadzającego (*вводный лист*). Ponadto kupujący otrzymywał od Zarządu Dóbr Państwowych plany geodezyjne zakupionego majątku instrukcyjnego⁶⁰.

Raty pieniężne należało wpłacać do miejscowej izby skarbowej. Nadzór nad płatnościami sprawował gubernialny Zarząd Dobrami Państwowymi. Zarząd zgłaszał izbie skarbowej (tzw. *Казначейство*) każdy sprzedany majątek, informując o nabywcy nieruchomości, kwocie sprzedaży, ilości rat i terminach ich

⁵⁸ *Инструкция*, pkt. 14, s. 34; М. Самбук, op.cit., s. 22; *Указъ Правительствующаго Сена отъ 3 Июня 1871 года*, [w:] *Сборник*, s. 251–253.

⁵⁹ *Инструкция*, pkt. 19, s. 35.

⁶⁰ W aktach notarialnych zachowało się kilka planów geodezyjnych obejmujących wyłącznie *ucząstki* (obszary) z danego majątku, które podlegały sprzedaży. Plany w postaci załączników do transakcji występowały w aktach notarialnych dot. majątków: Słójka i Sterpiejki (pow. sokólski) – *Инструкция*, pkt. 20, s. 35; SNSOG, sygn. 334, k. 177; sygn. 338, k. 155. Plany geodezyjne niektórych majątków państwowych, które były sprzedawane na mocy Instrukcji znajdują się również w zespole archiwalnym: *Komisja Lustracyjna Grodzieńska – plany*, 1867–1871, nr zesp. 33.

spłaty. Zadaniem izby skarbowej było księgowanie wpłat ratalnych oraz powiadamianie Zarządu o niewypłacalności dłużnika⁶¹.

W momencie przekroczenia o cztery miesiące rocznego terminu ratalnej spłaty przez nowego właściciela nieruchomości państwo pozbawiało go majątku instrukcyjnego oraz egzekwowało niespłaconą kwotę. Urzędnicy państwowi przeprowadzali ponowną inwentaryzację mienia. W przypadku kiedy dane w opisie majątku nie pokrywały się ze stanem faktycznym, każdy ubytek podlegał wycenieniu. Były nabywca zobligowany został do pokrycia wszelkich zaistniałych strat. Jeżeli właściciel dokonał inwestycji, np. zbudował zakład produkcyjny lub wzniósł dodatkowe zabudowania gospodarcze, wówczas mógł rzeczony nieruchomości bądź mienie ruchome wywieźć lub wycenić i sprzedać⁶². W sytuacji niespłacenia nieruchomości miejskiej właściciel był pozbawiany również wszelkich dodatkowych inwestycji, które poczynił w trakcie eksploatowania mienia⁶³.

Kwoty pieniężne, wpłacane za mienie instrukcyjne, zgodnie z punktami 28 i 42 *Высочайшого утвержденного въ день 5 марта 1864 года. Положенія о льготахъ, преимуществахъ и денежныхъ ссудахъ предоставляемыхъ при покупкѣ казенныхъ и частныхъ имѣній въ западныхъ губерніяхъ*⁶⁴, były przekazywane przez miejscowy urząd skarbowy do Banku Państwowego (z oprocentowaniem w wysokości 3%), zasilając specjalny Fundusz Kredytowy, którym dysponował Drugi Departament Dóbr Państwowych. O wpłacie i wypłacie kwot pieniężnych z Funduszu urząd skarbowy zobowiązany był informować Departament. Celem utworzenia rzeczony Funduszu było wspieranie kredytem państwowym nabywców nieruchomości w zachodnich guberniach⁶⁵. Jednak w 1871 roku środki pomocowe się wyczerpały. Osoby wyrażające chęć zakupu nieruchomości, a nieposiadające wystarczających środków finansowych, musiały zadłużyć się w miejscowych komercyjnych towarzystwach ziemskich wzajemnego kredytu. Z. Sambuk, autorka publikacji dotyczącej polityki narodowościowej w Kraju Północno-Zachodnim, uważała, że brak wsparcia finansowego dla rosyjskich ziemian związany był ze zmianą stosunku władz państwowych wobec polskich właścicieli ziemskich, wśród których poszukiwano lojalnych sojuszników przeciwko drobnej szlachcie zaściankowej⁶⁶.

⁶¹ *Инструкция*, pkt. 21 i 23, s. 35–36.

⁶² *Инструкция*, pkt. 22, s. 35–36.

⁶³ *Ibidem*.

⁶⁴ *Высочайше утверждение въ день 5 марта 1864 года. Положенія о льготахъ, преимуществахъ и денежныхъ ссудахъ предоставляемыхъ при покупкѣ казенныхъ и частныхъ имѣній въ западныхъ губерніяхъ*, punkty: 28 i 42, [w:] *Сборник*, s. 14–15.

⁶⁵ S. Wiech, *Depolonizacja Ziemi Zabrananych...*, s. 130.

⁶⁶ C. Самбук, *op.cit.*, s. 35.

7. OKOLICZNOŚCI NABYCIA MAJĄTKÓW INSTRUKCYJNYCH W TRZECH ZACHODNICH POWIATACH GUBERNI GRODZIENSKIEJ

Większość majątków instrukcyjnych w omawianych trzech powiatach guberni grodzieńskiej zostało sprzedanych w ramach nagrody za wybitną służbę w administracji. Właściciele spłacali należności w 20 równych, nieoprocentowanych rocznych ratach. Do tej kategorii należały: 23 majątki w pow. sokólskim, 7 – w pow. bielskim (co do pozostałych 6 nieruchomości nie odnaleziono informacji źródłowych o okolicznościach ich sprzedaży) oraz 6 – w pow. białostockim. Natomiast na własną prośbę zakupiono majątki: Leszczany, uroczysko Antoniuk i Wysoki Stoczek. W przypadku gdy nabywca zakupywał drugi z kolei majątek lub jednocześnie kupował dwa lub więcej – wpłacał całkowitą wartość nieruchomości (pomijając tym samym ratalne rozliczenie). W ten sposób opłacono majątki: Dubnica Mała, Mitrowszczyzna i Jaroszówka w pow. sokólskim oraz Boguszewo i Jaworówka w pow. białostockim.

Ceny gruntów instrukcyjnych były bardzo zróżnicowane, co obrazuje poniższa tabela:

Tabela 4. Zestawienie wartości poszczególnych majątków instrukcyjnych z uwzględnieniem rocznych dochodów wpływających na ich wycenę. Tabela sporządzona w oparciu o: Archiwum Państwowe w Białymstoku, *Starszy Notariusz Sądu Okręgowego w Grodnie*, sygnatury: 112, 128, 131, 159, 202, 207, 210, 212, 215, 224, 244, 286, 288, 293, 296, 302, 304, 305, 306, 315, 318, 322, 326, 333, 334, 335.

Powiat	Nazwa majątku	Wartość ogólna (w rublach)	Roczny dochód (w rublach)	Cena 1 dziesięciny (w rublach)
Sokólski	Grodzisk	11 058,24	995,30	26,4
	Sterpiejki	6 190	557,1	13,2
	Stójka	6 036,25	543	8,5
	Lebiedzin	4 912	442,08	25,7
	Harasimowicze	4 427	398,43	24,5
	Nowy Dwór	3 455	310,95	8,3
	Szyndziel	2 998,71	269,9	12,7
	Jałówka i Romasz- kówka	2 981	268,3	10,2
	Połomin	2 871	258,4	10,2
	Kalno	2 708	243,7	9
	Ściebielec	2 502	225,2	20,85
	Kamienna	2 329	209,61	7,7
	Leszczany	2 225	200,25	13,7
	Dubnicaka Dacza	2 127,60	191,5	8,3
	Żuchowo	2 024,33	182,2	14,6

Sokólski	Szostaki	1 776	159,8	20,2
	Poganica-Żuki	1 773	159,6	19,8
	Odelsk	1 429	128,6	6,7
	Jaroszówka	1 427	128,4	38,6
	Knyszewicze	1 400	126	5,5
	Gliniszczce Małe	842	75,8	10,6
	Straż	660	59,4	6,1
	Jezierzysk	360	32,4	7,4
	Mitrowszczyzna	189	17	3,7
	Razem	68 701,13	6 182,92	332,45
Białostocki	Boguszewo	5 993	539,4	41
	Antoniuk	2 763,50	248,7	19,5
	Jaworówka	2 299	206,9	41
	Wysoki Stoczek	2 019,49	181,8	22
	Tylwica ⁶⁷	5 1619	-	54,6
	Sobiesk	1 500	135	26,7
	Zalesiany	1 205,38	108,5	8,6
	Kolonia	812,52	73,1	8,2
	Razem	68 211,89	1 493,4	221,6
Bielski	Hołowiesk	5 052	454,7	10,3
	Myticzko	4 212,80	379,1	59
	Kalnica	3 820	343,8	33,8
	Użyki	3 384	304,5	22
	Hodyszewo	3 026,35	272,4	7,7
	Stołowacz	2 516	226,5	10,5
	Kleniki	1 828,35	164,5	11,1
	Kobusy	1 823	164	10,6
	Ryboły	763	68,7	20
	Wygonowo	741,30	66,7	13,25
	Piliki	487	43,8	11,6
	Zaminowo	396	35,6	12,8
Siekluki	100 – cena sprzedaży przez pierwszego nabywcę	9	10,5	
	Razem	28 149,8	2 553,3	233,15

⁶⁷ Tylwica była majątkiem skonfiskowanym Napoleonowi Ołdakowskiemu za jego udział w powstaniu styczniowym. Został sprzedany rodzinie Wajde z zadłużeniem w wysokości ponad 49 tys. rubli – SNSOG, sygn. 128, k. 80–83.

Przeciętna wartość gruntów instrukcyjnych w poszczególnych powiatach wynosiła: 13,85 rubli – w sokólskim, 27,7 rubli – w białostockim i 17,9 rubli – w bielskim.

Najdrożej zostało wycenione uroczysko leśne Mytyczko – 59 rubli za dziesięcinę, najtaniej zaś – rewir leśny Mitrowszczyzna (3,7 rubli za dziesięcinę). Wysoką przeciętną wartość dziesięciny wyliczono dla tzw. leśnych dacz, co związane było z dużym dochodem, który generował handel drewnem: Jaroszkówka (w sokólskim), Mytyczko (w bielskim), Boguszewo, Jaworówka i Wysoki Stoczek (w białostockim)⁶⁸.

Cena majątków uzależniona również była od odległości nieruchomości od miast, drogowych szlaków handlowych, kolei żelaznej oraz rzek⁶⁹.

Na duże zróżnicowanie wartości dziesięciny wpływała ilość i wielkość majątków instrukcyjnych w badanych powiatach. Z reguły majątki większe były znacznie lepiej zagospodarowane, niż ich mniejsze odpowiedniki. W powiecie białostockim przeciętną wartość dziesięciny zawyżał skonfiskowany majątek Tyłowica, liczący ponad 900 dziesięcin (983 ha), którego cena wynosiła 49 619 rubli. Wysoka wartość Tyłowicy związana była z jej zadłużeniem wobec Zarządu Opieki Społecznej (*Приказ Общественного Призрения*), któremu podlegały nieletnie spadkobierczynie majątku: Eugenia, Aleksandra, Lubow i Maria Wajde (córki zmarłej żony generał-majora Aleksandry Aleksandrowny Wajde)⁷⁰. Natomiast niska wartość dziesięciny w pozostałych powiatach była spowodowana m.in. przeważającą liczbą niewielkich powierzchniowo nieruchomości ziemskich (poniżej 100 dziesięcin). W powiecie bielskim było ich siedem, a w sokólskim – sześć.

Cena sprzedawanych majątków instrukcyjnych nie zawsze była proporcjonalna do powierzchni gruntów. W powiecie sokólskim największymi majątkami pod względem powierzchni były Słójka o pow. 728 dziesięcin (795 ha) oraz Grodzisk o pow. 418 dziesięcin (456 ha). Pierwszy sprzedano za 6 036 rubli, a drugi – 11058 rubli. Mimo że majątek Grodzisk był o ponad 300 dziesięcin (328 ha) mniejszy od Słójki, jego wysoki roczny dochód generowały zakłady przetwórstwa rolniczego: dwa młyny, gorzelnia, słodowania, przetwórnia torfu.

⁶⁸ Warto podkreślić, że majątki pokryte lasem były sprzedawane kolejnym właścicielom po ich wykarczowaniu. Zob. K. Łopatecki, E. Zalewska, *Kozyrscy – ostatni właściciele uroczyska Jaroszkówka*, „Studia Podlaskie” 2016, 24, s. 66.

⁶⁹ Majątki Jaroszkówka, Kolonia, Ściebielec i Odelsk były położone w pobliżu miast (Kolonia i Jaroszkówka – Białystok, Ściebielec – Sokółka, Odelsk – Odelsk). *Ferma* Harasimowicze znajdowała się nieopodal rzek Kumiałka oraz Brzozowa, przy których funkcjonowały młyny i folusze należące do majątku. Natomiast przez majątek Kolonia przechodziła linia kolejowa Białystok – Baranowicze (tzw. Kolej Poleska) – SNSOG, sygn. 141, k. 93–94v; sygn. 159, k. 179; sygn. 286, k. 21–22; sygn. 288, k. 4–5v; sygn. 322, k. 2–3. Por. K. Łopatecki, E. Zalewska, *Historia Uroczyska Jaroszkówka. Badania nad przemianami własnościowo-osadniczymi na pograniczu Wasilkowa i Białegostoku*, „Studia Podlaskie” 2013, t. 21, s. 51–87.

⁷⁰ SNSOG, sygn. 128, k. 80–81.

Ponadto majątek Słójka posiadał ponad 150 dziesięcin nieużytków rolnych⁷¹. Nisko został wyceniony majątek Hodyszewo w powiecie bielskim, o powierzchni około 400 dziesięcin (437 ha), który sprzedano za ponad 3 tys. rubli. Na zaniżoną wartość majątku mógł wpływać fakt, że w momencie sprzedaży nieruchomości przez państwo dla członka wileńskiego gubernialnego urzędu do spraw włościańskich Mikołaja Eugeniewicza Kastalskiego, majątek Hodyszewo był już dzierżawiony przez ziemianina Iwana Kiersnowskiego, na podstawie kontraktu, który obowiązywał do 1879 roku⁷².

Przeciętna wartość gruntów instrukcyjnych w trzech badanych powiatach (w okresie ich pierwszej sprzedaży w latach 1867–1978) wynosiła około 19,8 rubli i była trzykrotnie niższa od ceny ziemi dworskiej w guberni grodzieńskiej w 1859 roku (przed reformą uwłaszczeniową), szacowaną wówczas na 59 rubli⁷³. Znacząca różnica między ceną rynkową dziesięciny a wyceną sprzedawanych majątków świadczy o tym, że majątki instrukcyjne były sprzedawane przez państwo po zaniżonych cenach, co również wynikało z ich donacyjnego charakteru⁷⁴.

8. KRYTERIA DOBORU OSÓB MOGĄCYCH NABYWAĆ MAJĄTKI INSTRUKCYJNE

Instrukcja wyróżniała dwie kategorie osób mogących nabyć majątki instrukcyjne. Do pierwszej należeli kandydaci rosyjskiego pochodzenia, wyróżniający się wybitną służbą w administracji państwowej, która przejawiała się m.in. w ich zaangażowaniu podczas tłumienia powstania styczniowego. Do drugiej przynależały osoby niepolskiego pochodzenia, które odbywały służbę cywilną lub wojskową w zachodnich guberniach⁷⁵.

Nieruchomości ziemskie, sprzedawane na mocy Instrukcji, miały na celu zabezpieczenie materialne rosyjskich urzędników i wojskowych, którzy zamierzali osiedlić się na terenie zachodnich guberni. Ustawodawca w wydanym 10 kwietnia 1868 roku rozporządzeniu zwrócił uwagę, że miejscowa kadra administracyjna (urzędnicy szczebla gubernialnego i powiatowego oraz pracownicy szkół ludowych), miała doświadczenie i wiedzę na temat lokalnych stosunków społeczno-politycznych. Stałe osiedlenie się tej grupy społecznej w zachodnich guberniach mogłoby przyspieszyć rusyfikację zachodnich rubieży Cesarstwa⁷⁶.

⁷¹ SNSOG, sygn. 286, k. 19–20; sygn. 294, k. 25–26v.

⁷² SNSOG, sygn. 215, k. 427–428v.

⁷³ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 78–79; П. Бобровскій, *op.cit.*, s. 232.

⁷⁴ SNSOG, sygn. 56, k. 57–58; S. Krzeziński, *Dwadzieścia pięć lat Rosyi w Polsce (1863–1888)*, Lwów 1892, s. 200.

⁷⁵ *Инструкція*, pkt.10, s. 33.

⁷⁶ *Высочайше утверждения въ 10 день Апрѣля 1868 года правила для распределения участковъ по Инструкціи 23 Іюля 1865 года*, [w:] *Сборник*, s. 155–157.

Prawo do nabycia majątków instrukcyjnych przyznano również ciężko ranym podczas tłumienia powstania styczniowego oficerom oraz rodzinom zabitych w walce z polskimi formacjami powstańczymi w 1863 roku⁷⁷.

Władze carskie planowały przeprowadzenie selekcji osób, którym przysługiwały majątki instrukcyjne w ramach nagrody. Nieruchomości ziemskie o powierzchni przekraczającej 600 dziesięcin były przeznaczone dla rosyjskich dygnitarzy i wojskowych, którzy realnie wpłynęli na korzystną dla caratu sytuację polityczną w Kraju Północno-Zachodnim. Właścicielom majątków w przedziale od 300 do 599 dziesięcin powierzono zadanie podporządkowania sobie projektowanego w przyszłości samorządu ziemskiego oraz lokalnego sądownictwa. Ziemianstwo rosyjskie – według założeń władz – powinno mieć decydujący głos w sprawach samorządowych. Z kolei nabywcom majątków liczących poniżej 300 dziesięcin, do których zaliczono urzędników powiatowych niższego szczebla, przyznano rolę kontrolną nad włościanami. Najmniejsze działki o powierzchni 20–50 dziesięcin były rozdawane kierownikom szkół ludowych i pisarzom gminnym rosyjskiego pochodzenia. Majątki instrukcyjne przydzielano kadrze pedagogicznej głównie wskutek starań wileńskiego okręgu szkolnego. Szczególnie zabiegał o te przywileje dla nauczycieli kurator wileńskiego okręgu szkolnego M. Kornilow, który argumentował, że kadra nauczycielska jest w zasadzie jedyną rosyjską inteligencją w zachodnich guberniach. Nadając im ziemię i umożliwiając tym samym godne warunki pobytu sprawiano, że rosyjscy nauczyciele mogli być ważnym czynnikiem rusyfikacji tych terenów⁷⁸.

Instrukcja zezwalała również nabywać należące do państwa nieruchomości, znajdujące się w miastach – podobnie jak w przypadku majątków ziemskich – osobom rosyjskiego pochodzenia, w formie nagrody, za wybitną służbę państwową oraz Rosjanom, wyrażającym chęć kupna nieruchomości miejskich. Państwowe nieruchomości miejskie (oraz majątki ziemskie) mogły być sprzedawane również rosyjskim kupcom i mieszczanom⁷⁹.

W 1868 roku generał-gubernator wileński Aleksander Potapow powołał specjalną komisję pod przewodnictwem gen. Aleksandra Drenjakina. W skład komisji weszło sześciu urzędników, po jednym z każdej guberni Kraju Północno-Zachodniego oraz naczelnik kancelarii gen. Wasyl Steblin Kamienski. Komisja

⁷⁷ Ibidem, s. 155.

⁷⁸ Jeden z największych majątków instrukcyjnych – Słójka (w pow. sokólskim) o pow. 728 dziesięcin – otrzymał wicegubernator suwalski: Aleksander Annienkow, odznaczony orderem św. Anny za udział w tłumieniu powstania styczniowego. Z kolei Paweł Pokrowski, nauczyciel szkoły ludowej w Pasynkach, wszedł w posiadanie niewielkiej nieruchomości ziemskiej Piliki (w powiecie bielskim) o pow. 42 dziesięcin – SNSOG, sygn. 202, k. 92–93; sygn. 293, k. 157–158; sygn. 294, sygn. 25–26v; J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie ...*, s. 71–72; M. Самбук, op.cit., s. 24; W. Schmidt, op.cit., s. 21–22.

⁷⁹ *Инструкция*, pkt. 11, s. 33.

podjęła decyzję o przyznawaniu majątków instrukcyjnych urzędnikom gubernialnym i powiatowym, kierownikom szkół ludowych, oficerom, ciężko rannym w walkach z powstańcami i ich rodzinom. Ponadto państwowe *fermy* miały zostać przydzielone tylko tym osobom, co do których miano pewność, że osiedlą się stałe w Kraju. Generał-gubernator wileński mógł rozdysponować 1/5 z ogólnej liczby folwarków na korzyść urzędników, którzy w chwili wybuchu powstania styczniowego pracowali w centralnym gubernialnym urzędzie w Wilnie⁸⁰.

Władze rosyjskie szacowały, że liczba urzędników cywilnych i wojskowych, odbywających służbę w zachodnich guberniach, wg danych na rok 1868, przekracza 5 tysięcy osób. Z kolei liczba osób rosyjskiego pochodzenia, które chciały się osiedlić na tym obszarze i zabiegały o wykup skonfiskowanych i państwowych majątków, wynosiła 366 wnioskodawców. Władze gubernialne dysponowały wówczas 572 państwowymi fermami oraz 375 majątkami skonfiskowanymi⁸¹. Według informacji podanych przez generał-gubernatora wileńskiego E. Baranowa (do kwietnia 1868 roku) państwowymi i skonfiskowanymi majątkami o łącznej powierzchni 42 620 dziesięcin (46 563 ha), nagrodzonych zostało 103 urzędników. Z ogólnej sumy do rozdzielenia pozostały wówczas 472 fermy państwowe oraz 360 majątków skonfiskowanych, o pow. 97 656 dziesięcin (106 691 ha)⁸².

9. MAJĄTKI INSTRUKCYJNE JAKO SZCZEGÓLNY RODZAJ WŁASNOŚCI

Majątki instrukcyjne miały charakter donacji, ponieważ stanowiły formę nagrody nadawanej przez organy państwowe wybranym osobom w zamian za określone zasługi dla kraju. Państwo sprzedawało majątki instrukcyjne po zaniżonych cenach, znacznie odbiegających od ich wartości rynkowej⁸³. Właściciele majątków

⁸⁰ W. Schmidt, op.cit., s. 23–24.

⁸¹ S. Wiech, *Depolonizacja Ziemi Zabraných...*, s. 130–131.

⁸² Spośród 360 skonfiskowanych majątków władze wytypowały na sprzedaż tylko 28. Taki stan rzeczy spowodowany był dużym zadłużeniem tych nieruchomości ziemskich, które w wielu przypadkach przekraczało ich wartość – *Высочайше утверждённые въ 10 день Апрѣля 1868 года ...*, [w:] *Сборник*, s. 155–157.

⁸³ Namiestnik Królestwa Polskiego Iwan Paskiewicz jako pierwszy zaczął nadawać donacje (nazywane również majoratami) ze skonfiskowanego mienia, po stłumieniu powstania listopadowego. Majoraty były przeznaczone zasłużonym, rosyjskim wyższym dowódcom wojskowym i urzędnikom. Jedną z bardziej znanych donacji w Królestwie Polskim były dobra Dowspudy, skonfiskowane gen. Ludwikowi Michałowi Pacowi – powstańczemu dowódcy rezerwy piechoty w 1830 roku. Car Mikołaj I nadał ten majątek gen. Mikołajowi Sulimie. J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 70; Idem, *Uwłaszczenie chłopów w północno-wschodniej części Królestwa Polskiego 1846–1871*, Białystok 2002, s. 14–16; M. Sidor, A. Matusiewicz, *Wart Pac Palaca... Dzieje Dowspudy i jej właścicieli*, Suwałki 2014, s. 71–76; J. Kukulski, *Donacje po powstaniu styczniowym*, „Acta Uni-

nie mogli swobodnie nimi dysponować (podobnie było z donacjami w Królestwie Polskim). Zgodnie z założeniami Instrukcji, nieruchomości ziemskie i miejskie sprzedawane rosyjskim urzędnikom przez władze gubernialne miały spełniać rolę czynnika rusyfikacyjnego w zachodnich guberniach. Z tego też powodu Instrukcja musiała zapewnić prawne gwarancje utrzymania majątków ziemskich w rękach rosyjskich właścicieli poprzez ograniczenie do osób rosyjskiego pochodzenia możliwości przekazania praw własności na drodze dziedziczenia, darowizny i sprzedaży, jednocześnie wykluczając z tego grona ludność polską⁸⁴. Instrukcja zabraniała również oddawania nieruchomości w dzierżawę lub zarządzanie osobom polskiego pochodzenia⁸⁵. Majątki instrukcyjne można było sprzedać jedynie osobom rosyjskiego pochodzenia, jednak po wcześniejszym uzyskaniu zezwolenia ze strony Ministra Dóbr Państwowych. Kolejnego nabywcę majątku również obowiązywały wszystkie przepisy Instrukcji⁸⁶.

W przypadku naruszenia przez właściciela ograniczeń dotyczących sprzedaży, dzierżawy lub zastawu majątku instrukcyjnego osobie polskiego pochodzenia, mienie przechodziło z powrotem na własność państwa, bez możliwości uzyskania jakiegokolwiek odszkodowania przez byłego właściciela⁸⁷.

Instrukcja była również skierowana przeciwko ludności wyznania mojżeszowego. Zabraniała oddawania Żydom mienia w dzierżawę, zarząd lub pod zastaw. Osoby pochodzenia żydowskiego mogły być jedynie gorzelnikami lub dzierżawcami miejscowych karczem⁸⁸. Sprzedaż majątków ziemskich ludności żydowskiej regulowały dodatkowo odrębne przepisy⁸⁹. Ministerstwo Spraw Wewnętrznych uważało, że zezwolenie Żydom na osiedlenie się w guberniach zachodnich oraz nabywanie przez nich nieruchomości ziemskich spowodowałoby zagrożenie dla rosyjskiego stanu posiadania. Władze obawiały się szczególnie uzależnienia okolicznej ludności rosyjskiej od żydowskich, lichwiarskich kredytów⁹⁰.

versitatis Lodzensis. *Folia Historica*” 1986, nr 24, s. 21–24; M. Drewicz, *Wywłaszczenia polskich majątków pod zaborem rosyjskim jako status quo w II i III Rzeczypospolitej*, „Seculum Christianum. Pismo Historyczno-Społeczne” 2010, r. XVII, nr 1, s. 252–253.

⁸⁴ *Инструкция*, pkt. 26, s. 36–37; M. Самбук, op.cit., s. 20.

⁸⁵ *Инструкция*, pkt. 26, s. 36–37; A. Suligowski, op.cit., s. 26–27.

⁸⁶ *Инструкция*, pkt. 27, s. 37.

⁸⁷ *Ibidem*, s. 37.

⁸⁸ *Евреи могут быть только винокурами и арендаторами корчемь*, [w:] *Инструкция*, pkt. 26, s. 37.

⁸⁹ *Отношение Министра Внутренних Дѣлъ Г Виленскому, Гродненскому, Ковенскому, и Минскому Генераль-Губернатору и Главноначальствующему въ губерніяхъ Витебской и Могилевской, отъ 12 Іюля 1864 года*, [w:] *Сборник*, s. 17–18.

⁹⁰ *Ibidem*, s. 18; *Указъ Правительствующаго Сената отъ 5 Августа 1865 года о воспрещеніи евреямъ приобрѣтатъ отъ помѣщиковъ и крестьянъ земли въ губерніяхъ, подвѣдомыхъ Виленскому и Кіевскому Генераль-Губернаторамъ*, [w:] *Сборник*, s. 18–19; C. Самбук, op.cit., s. 22.

Kolejne ustawy i zarządzenia, wydane po uchwaleniu Instrukcji, szczegółowo wyjaśniały pojęcia osób: „rosyjskiego pochodzenia” i „polskiego pochodzenia”. 17 października 1869 roku Naczelnik Kraju Północno-Zachodniego wydał specjalny cyrkularz, skierowany do miejscowych generał-gubernatorów, który był odpowiedzią na wcześniejsze zapytania, odnoszące się do przepisów Instrukcji, a dotyczących pojęcia „osób rosyjskiego pochodzenia”. Naczelnik wyjaśniał, że wyznanie prawosławne nie jest głównym wyznacznikiem przynależności do narodu rosyjskiego. Ponadto zmiana wyznania przez ludność pochodzenia polskiego nie jest wystarczającym warunkiem do nabycia majątków instrukcyjnych. Określenia *лица русского происхождения* oraz *лица польского происхождения*, występujące w Instrukcji oraz w Ukazie z 10 grudnia 1865 roku, były pojęciami politycznymi i odnosiły się do narodowości, a nie tylko do wyznania⁹¹.

Ukaz z 10 grudnia 1865 roku⁹² zakazywał polskiemu ziemiaństwu nabywania nieruchomości ziemskich w dziewięciu zachodnich guberniach. Ponadto nakazywał obowiązkową sprzedaż skonfiskowanych majątków, należących do Polaków przebywających na administracyjnym zesłaniu w głębi Cesarstwa. Polscy właściciele musieli w ciągu 2 lat sprzedać swoje dobra osobom rosyjskiego pochodzenia wyznania prawosławnego. Od 1867 roku umożliwiono zakup nieruchomości w zachodnich guberniach Niemcom nadbałtyckim wyznania protestanckiego oraz miejscowej szlachcie wyznania muzułmańskiego⁹³.

Ustawodawstwo carskie było wymierzone nie tylko w polskich ziemian. Ograniczenia w nabywaniu ziemi w Kraju Północno-Zachodnim dotknęły również polskich włościan wyznania katolickiego. Zgodnie z zarządzeniem Komitetu Ministrów z 14 czerwca 1868 roku włościanie-katolicy (wśród których znajdował się znaczny odsetek zdegradowanej szlachty zaściankowej), chcący zakupić *ucząstki* ziemskie, musieli wcześniej przejść urzędową procedurę, mającą na celu weryfikację ich lojalności politycznej wobec władzy. Przed realizacją transakcji

⁹¹ Rosyjską przynależność narodową współtworzyły następujące czynniki: wyznanie prawosławne, utożsamianie się z rosyjskim dziedzictwem kulturowym, biegła znajomość języka rosyjskiego w mowie i piśmie, lojalność wobec władzy – *Циркулярное предложение Главного Начальника Северо-Западного Края Г. Губернаторамъ, отъ 17 Октября 1869 года*, [w:] *Сборник*, s. 208210; D. Staliūnas, *Making Russians. Meaning and Practice of Russification in Lithuania and Belarus after 1863*, Amsterdam – New York 2007, s. 78–79.

⁹² *Указъ Правительствующаго Сената отъ 23 Декабря 1865 года. По высочайшему повелению. О воспрещении лицамъ польскаго происхождения вновь приобретать помѣщичьи имѣнія въ девяти Западныхъ губерніяхъ*, [w:] *Сборник*, s. 42–43; J. Smykowski, *Ukaz z 10 XII 1865 r. i jego konsekwencje dla stanu posiadania ziemiaństwa polskiego w zachodnich guberniach Imperium Rosyjskiego*, [w:] E. Feliksiak, A. Mironowicz (red.), *Wilno i Kresy północno-wschodnie. Materiały z II Międzynarodowej Konferencji w Białymstoku 14–17 IX 1994 r.*, t. 1, Białystok 1996, s. 114–115.

⁹³ J. Szumski, *Instrukcyjne majątki ziemskie...*, s. 72–73.

chłopi wypełniali specjalne świadectwa wystawione przez miejscowego gubernatora, które poświadczały ich lojalność polityczną⁹⁴.

Próby zmiany kursu polityki władz carskich wobec polskich właścicieli ziemskich miały miejsce w latach 70. XIX wieku. W celu zjednania polskich ziemian Komitet Ministrów złożył w 1875 roku wniosek do generał-gubernatora wileńskiego A. Potapowa o anulowanie przepisów Zarządzenia z 5 marca 1864 roku oraz Instrukcji z 23 lipca 1865 roku, odnoszących się do zakazu dzierżawy lub administrowania dobrami ziemskimi przez ludność polskiego pochodzenia. Jednak w ocenie pozostałych organów państwowych, w tym generał-gubernatora wileńskiego, przyzwolenie na dzierżawę mogłoby doprowadzić do ponownego zwiększenia stanu posiadania polskiego ziemiaństwa. Z tego powodu nie wprowadzono w życie rzeczonych propozycji⁹⁵.

Pomimo że Instrukcja zakazała sprzedaży, zarządzania oraz dzierżawienia majątków instrukcyjnych osobom polskiego i żydowskiego pochodzenia, to jednak występowały przypadki naruszenia tego przepisu. Nowi właściciele w krótkim czasie od zakupu oddawali Żydom w dzierżawę przedsiębiorstwa przetwórstwa rolniczego, np. Aleksander Dejsz wydzierżawił w 1867 roku dla Żyda Berki Frejmana na 12 lat młyn w Suchowoli, należący do majątku instrukcyjnego Grodzisk⁹⁶. Żydzi również dzierżawili młyny w majątkach Wysoki Stoczek (dzierżawca: Izrael Konstantynowski – od 1862 roku, kontrakt na 25 lat), Harasimowicze (dzierżawca: Żyd Katc – od 1863 roku), Hodyszewo (dzierżawca: Rubinstein – młyn z foluszem od 1861 roku, kontrakt na 24 lata). Większość wymienionych młynów była dzierżawiona jeszcze przed wprowadzeniem w życie nowego prawa. Obecni arendarze, po sprzedaży majątku na mocy Instrukcji, kontynuowali dzierżawę zgodnie z kontraktem, rozliczając się już z nowym właścicielem.

Dzierżawcami majątków instrukcyjnych byli również Polacy. Podobnie, jak to miało miejsce w przypadku dzierżawców żydowskich, kontrakty arendowe zawarły jeszcze przed wejściem w życie Instrukcji. Niektóre umowy przewidywały bardzo długi okres dzierżawy, sięgający nawet 24 lat. Umowy nie były rozwiązywane po sprzedaży dzierżawionego majątku. W powiecie sokólskim Ludomir Gąsowski dzierżawił państwową *fermę* Harasimowicze, zgodnie z kontraktem zawartym

⁹⁴ Циркулярное предложение Гг. Губернаторамъ, Сѣверо-Западнаго Края отъ 17 февраля 1870 года, [w:] Сборник, s. 216–219.

⁹⁵ Polskiemu ziemiaństwu udawało się jednak obejść przepisy zabraniające nabywania ziemi poprzez dzierżawę. W ciągu lat 70. XIX wieku w guberniach: grodzieńskiej, kowieńskiej i wileńskiej około 86 majątków należących do Rosjan zostało wydzierżawionych lub oddanych pod zarząd ludności polskiego pochodzenia. Natomiast wg danych Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, w guberni grodzieńskiej 1/3 majątków przeszła w ręce Polaków z naruszeniem obowiązujących przepisów – С. Самбук, op.cit., s. 38–39.

⁹⁶ SNSOG, sygn. 286, k. 19–20v.

w 1863 roku z Zarządem Dóbr Państwowych⁹⁷. Ziemianin Otto Bear w 1861 roku podpisał kontrakt na dzierżawę wytwórni torfu i młyna, przynależących do państwowego folwarku Grodzisk. Umowa obowiązywała przez 24 lata. W 1863 roku, po śmierci Ottona Beara, dzierżawa przeszła na jego żonę, Katarzynę Bear⁹⁸. Z kolei majątek Tylwica dzierżawił od 1868 roku pośrednik pokoju Wierzbicki (imię nieznane)⁹⁹. Wszyscy wymienieni dzierżawcy byli wyznania katolickiego.

10. PODSUMOWANIE

Instrukcja z 23 lipca 1865 była jednym z narzędzi prawnych zastosowanym przez zaborcę mającym na celu „przywrócenie” prawdziwie rosyjskiego charakteru – *истинно русского* – Kraju Północno-Zachodniego oraz pozostałych guberni zachodnich wchodzących przed 1772 rokiem w skład Rzeczypospolitej szlacheckiej.

Dotychczasowe regulacje prawne skupiały się głównie na represjonowaniu polskiego ziemiaństwa po powstaniu styczniowym (np. nałożenie podatku dochodowego 10% w 1863 roku). Instrukcja regulowała różne aspekty polityki własnościowo-narodowościowej. Nowe przepisy miały na celu ukształtowanie grupy społecznej na terenie zachodnich guberni, którą można by określić jako „rosyjskie ziemiaństwo urzędnicze”. Wytyczne Instrukcji wynagradzały lojalną służbę państwową rosyjskiej elicie urzędniczej oraz wojskowej poprzez umożliwienie sprzedaży, po preferencyjnych cenach, ziemi skarbowej i majątków skonfiskowanych. Jednym z czynników decydujących o uzyskaniu nieruchomości ziemskich było zaangażowanie w tłumienie powstania styczniowego. Ze względu na fakt, że zdecydowana większość sprzedanych majątków należała do skarbu państwa (35), w porównaniu z niewielką liczbą skonfiskowanych nieruchomości ziemskich (10), można mówić o prywatyzacji własności państwowej. W powiecie sokólskim w ten sposób sprywatyzowano niespełna 60% majątków skarbowych.

Majątki skarbowe, które były sprzedawane przez organy państwowe na mocy Instrukcji, spełniały podwójną rolę. Pierwsza to zachęcenie rosyjskiej kadry urzędniczej do stałego osiedlenia się w zachodnich guberniach, druga – materialne zabezpieczenie przyszłych mieszkańców tych terenów. W zamyśle ustawodawcy nowi osiedleńcy mieli utworzyć rosyjską elitę społeczną, która, dzięki doświadczeniu nabytemu w trakcie pełnienia funkcji publicznych, opanuje lokalną administrację oraz będzie kontrolować polskie ziemiaństwo i przyczyni się do przyjęcia postawy prorządowej przez prawosławnych i katolickich włościan.

⁹⁷ SNSOG, sygn. 288, k. 5–6.

⁹⁸ SNSOG, sygn. 286, k. 19–20.

⁹⁹ SNSOG, sygn. 128, k. 80–81.

Niewielka liczba sprzedanych majątków instrukcyjnych w trzech badanych powiatach (około 45 nieruchomości ziemskich) nie wpłynęła na radykalną zmianę struktury własnościowej w zachodnich guberniach i nie pozbawiła polskich właścicieli ziemskich pozycji dominującej. Przyczyny takiego stanu rzeczy prawdopodobnie należy upatrywać w ograniczeniu praw własności do zakupionych majątków instrukcyjnych. Zbiurokratyzowana procedura zakupu (konieczność każdorazowego uzyskania zezwolenia ze strony Ministra Dóbr Państwowych na kupno lub sprzedaż) oraz ograniczenie kręgu kolejnych potencjalnych nabywców do ludności pochodzenia rosyjskiego spowodowała niewielkie zainteresowanie zakupem tych nieruchomości. Zaniżona cena majątków oraz możliwość uzyskania korzystnych, preferencyjnych kredytów, nie zwiększyły liczby nabywców folwarków państwowych.

Ponadto większość właścicieli majątków instrukcyjnych, będąc wcześniej urzędnikami państwowymi pracującymi w miastach, nie miała umiejętności ani wiedzy niezbędnej do prowadzenia gospodarstwa rolnego. Z tego powodu nowi nabywcy często oddawali swoje posiadłości w dzierżawę Polakom i Żydom, nie zważając na fakt, że postępują wbrew Instrukcji¹⁰⁰.

Należy jednak zauważyć, że sprzedane majątki instrukcyjne w byłym obwodzie białostockim stanowiły aż 10% spośród wszystkich majątków ziemskich. Natomiast na obszarze całej guberni grodzieńskiej zajmowały ponad 2% powierzchni (81 310 ha). Instrukcja przyniosła – z perspektywy Imperium Rosyjskiego – najlepsze efekty spośród wszystkich ustaw antypolskich, uchwalonych w latach 1865–1875¹⁰¹.

Trzeba zauważyć, że Instrukcję oraz utworzone na jej mocy majątki, należy postrzegać jako jedno z wielu narzędzi prawnych stosowanych w celu ograniczenia dominującej pozycji polskiego ziemiaństwa na zachodnich rubieżach Cesarstwa Rosyjskiego. Przyczyniła się ona do znacznego zwiększenia liczby rosyjskich właścicieli ziemskich na terenie byłego obwodu białostockiego oraz „zabezpieczyła” ziemię państwową przed możliwością jej przejścia na własność ludności pochodzenia polskiego. Uregulowała również, na korzyść Rosjan, prawo własności do niektórych majątków skonfiskowanych Polakom za ich udział w powstaniu styczniowym. Majątki instrukcyjne z jednej strony były formą nagrody dla najbardziej lojalnych i zasłużonych rosyjskich obywateli Cesarstwa, z drugiej zaś – zobowiązywały właścicieli do współpracy z organami państwowymi w rusyfikacji zachodnich guberni poprzez m.in. zaangażowanie w służbę publiczną.

¹⁰⁰ D. Beauvois, *Walka o ziemię. Szlachta polska na Ukrainie prawobrzeżnej pomiędzy caratem a ludem ukraińskim 1863–1914*, Sejny 1996, s. 29–30.

¹⁰¹ W latach 1865–1875, spośród sprzedanych majątków ludności nierosyjskiej w guberni grodzieńskiej, 44% nieruchomości nabyto na mocy Instrukcji. Dla porównania, zgodnie z Ukazem z 10 grudnia 1865 roku sprzedano Rosjanom około 16% majątków. Natomiast w wyniku dobrowolnej wyprzedaży zadłużonych majątków Rosjanie zakupili pozostałe 40% nieruchomości – S. Wiech, op.cit., s. 80–85.

ANEKS

**Pierwsi nabywcy majątków instrukcyjnych
w trzech zachodnich powiatach guberni grodzieńskiej
Opracował: Janusz Danieluk**

Poniższe zestawienie zostało sporządzone w oparciu o informacje źródłowe zaszerpnięte z: zespołu akt Starszego Notariusza Sądu Okręgowego w Grodnie, sygnatury: 128, 135, 159, 202, 207, 210, 212, 215, 226, 244, 286, 287, 288, 293, 296, 300, 303, 304, 305, 306, 315, 318, 322, 326, 335, 338. Uzupelnione zostało o dane zawarte w gubernialnym periodyku urzędowym (*Памятная книжка Гродненской губернии*), opracowanym przez gubernialny komitet statystyczny oraz o publikację W. Schmidta, *Geneza prywatnej rosyjskiej własności ziemskiej w b. guberniach wileńskiej, grodzieńskiej i mińskiej*, „Miesięcznik Statystyczny” 1922, tom V, z. 11–12 (odbitka), s. 1–104. Właściciele majątków instrukcyjnych zostali uszeregowani w kolejności alfabetycznej. Oprócz zajmowanego stanowiska służbowego oraz nazwy posiadanego majątku/majątków instrukcyjnych oraz innych nieruchomości w tabeli uwzględniono również odznaczenia i nagrody, które ujęte w tabeli osoby otrzymały w zamian za udział w zwalczaniu powstania styczniowego.

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Aleksander Aleksandrowicz Annenkov	Rzeczywisty radca stanu, wicegubernator suwalski, pośrednik pokoju powiatu sokolskiego	Słójka	7 lipca 1867 r.	-	Odnaczony orderem św. Anny 3 stopnia i brązowym medalem za udział w tłumieniu powstania styczniowego
Grigorij Pawłowicz Antonikowski	Duchowny prawosławny, protojerej, nauczyciel religii w Białostockim Instytucie Panien Szlacheckich, proboszcz cerkwi pałacowej w Białymstoku w latach 1848–1869	Zalesiany	30 czerwca 1872 r.	Majątek Ignatki	Zmarł 06.02.1890 r.

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Nadzieja Walentynowa Barszczewska	Wdowa po sekretarzu gubernialnym	Lebedzin	13 listopad 1873 r.	-	-
Awdotia Eustachowicz Benediktowa	Wdowa po wołkowyskim poczt-majstrze (kolegialny asesor)	Jezierzyśk	14 czerwca 1871 r.	-	-
Białozierski	-	Zaminowo	1870 r.	-	-
Igor Pawłowicz Bulelicz	Radca stanu, wileński gubernialny prokurator	Harasimowicze	12 kwietnia 1868 r.	-	-
Aleksander Pawłowicz Dejsza	Rzeczywisty Radca stanu, zarządzający dobrami państwowymi guberni wileńskiej	Grodzisk	24 kwietnia 1868 r.	-	Żył w latach 1813–1870, pochowany na cmentarzu prawosławnym w Wilnie
Michał Aleksiejew Dmitriew	Radca stanu, dyrektor Grodzieńskiej Dyrekcji Szkół Ludowych	Kobusy	7 sierpnia 1872 r.	-	-
Michał Iwanowicz Fiedorow	Pułkownik	Użyki	15 kwietnia 1868 r.	-	-
Feliks Filutowicz	-	Ryboły	1870 r.	-	-
Alfons Fiedorowicz Flaksberger	Pomocnik zarządzającego kancelarią gubernatora grodzieńskiego	Stekluki	15 czerwca 1876 r.	-	-
Iwan Iwanowicz Głobaczew	Sztabskapitan, zarządca powiatu bielskiego	Wygonowo	10 marca 1872 r.	-	-

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Piotr Michajłowicz Golak	-	Sobiesk	9 lipca 1876 r.	-	-
Aleksander Aleksiejewicz Jefimow	Radca stanu	Wysoki Stoczek – Antoniak	Wysoki Stoczek – 13 stycznia 1870 roku Antoniak – 1 maja 1870 r.	-	-
Wasyl Michajłowicz Jurezenko	Radca dworu, rozjemca pokoju powiatu białostockiego	Kamienna	1 lipca 1868 r.	-	-
Jekatieryna Nikołajewna Katogicorgij	wdowy po generał-majorze	Hołowiesk	18 sierpnia 1868 r.	-	-
Mikołaj Eugentewicz Kastalski	Radca stanu, członek wileńskiego gubernialnego urzędu do spraw włościańskich	Hodyszewo	27 września 1868 r.	-	-
Jewgraf Nikonorowicz Kurłow	Zarządca Gubernialnego Wydziału Dóbr Państwowych, rzeczywisty radca stanu	Dubnica Mała	12 maja 1871 r.	Majątek Nowosiółki i Olekszyce w powiecie grodzieńskim.	Zmarł 4 czerwca 1893 r., kawaler orderu św. Stanisława 2 stopnia, św. Anny 2 stopnia, odznaczony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej i w tłumieniu powstania styczniowego

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Aleksander Ilijcz Lewikow	Radca stanu	Kalno	12 kwietnia 1868 r.	-	Kawaler orderu św. Anny 3 stopnia i św. Stanisława 2 i 3 stopnia, odznaczony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej i tłumienie powstania styczniowego
Aleksander Aleksandrowicz Liebhardt (Liphart – wersja pisowni w „Starszym Notariuszu”)	Dymisjonowany pułkownik	½ majątku Leszczany. Drugą połowę majątku Leszczany otrzymał mocą ustawy z 10 grudnia 1865 r. (dawna właścicielka: Eleonora Ejsmont)	22 stycznia 1870 r.	Właściciel majątku Dywopol-Krynki (zakupił go w latach 40. XIX w. od spadkobierców senatora Dywowa) oraz majątku w guberni petersburskiej	Szlachcic pochodzenia niemieckiego, jako jedyny zakupił majątek instrukcyjny Leszczany na własną prośbę
Iwan Iwanow Łunskij (Łunski)	Asesor kolegialny, sekretarz gubernialny pracujący w wydziale paszportowym	Kleniki	23 lipca 1868 r.	-	Kawaler orderu św. Stanisława 3. stopnia, odznaczony brązowym medalem za aktywny udział w tłumieniu powstania styczniowego

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Paweł Iwanow Niebolisin	Radca dworu, pracownik Urzędu Gubernialnego do Spraw Włościańskich w Grodnie, członek rzeczywisty gubernialnej statystycznej komisji do spraw włościańskich	Ściebielec	12 maja 1870 r.	-	-
Aleksy Filipowicz Niejełow	Tajny radca, sędzia Sądu Wojennego w Wilnie	Nowy Dwór	30 września 1869 r.	Wikszniany: majątek instrukcyjny w powiecie oszmiańskim guberni wileńskiej – 408 dziesięcin	-
Włodzimierz Odyńcow	-	Jałówka i Romaszówka	1871 roku	Uroczysko Wojnowska Góra w pow. sokólskim – 150 dziesięcin	-
Aleksander Iwanowicz Palmin	Radca tytularny, rozjemca pokoju powiatu sokólskiego, pracownik Gubernialnego Zarządu Dóbr Państwowych jako <i>uczestkowskiej czynownik</i>	Odelsk	20 listopada 1867 r.	-	Kawaler orderu św. Stanisława 2 stopnia, odznaczony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej i tłumienie powstania styczniowego
Iwan Iwanowicz Pokrowski	Asesot kolegialny	Szostaki	1868 r.	Młyn wodny z foluszem w mieście Kuźnica	-

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Paweł Aleksiejewicz Pokrowski	Nauczyciel szkoły ludowej w Pasynkach, pow. bielskim	Piliki	12 kwietnia 1868 r.	-	-
Ludmiła Sazonowa	-	Stołowacz	1869 r.	-	-
Mikołaj Osipowicz Strzelbicki	Rozjemca pokoju powiatu białostockiego, radca tytularny, sędziwy śledeży powiatu słonimskiego	Gliniszczce Małe	1869 r.	-	Odnaczony brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej
Aleksy Polikarpowicz Szarkow	Rzeczywisty radca stanu, naczelnik referatu w Ministerstwie Dóbr Państwowych w Petersburgu	Knyszewicze	20 marca 1878 r.	-	Mieszkał w Petersburgu i Nowogrodzie Siewierskim
Edward Kondratow Szulc	Radca dworu, leśniczy	Myticzko	3 września 1877 r.	Majątek Krugle-Pawlinowo w pow. bielskim	-
Mikołaj Michajłowicz Trochimowski	Rzeczywisty radca stanu, białostocko-sokołski powiatowy marszałek szlachty	<i>leśnie dace:</i> Jarosówka, Jaworówka, Boguszewo	25 maja 1871 r.	Majątek Jurowce	Majątek Jurowce (659 dziesięcin) nabył na podstawie ukazu z 10 grudnia 1865 r. od Juliana Bouffała
Córki zmarłej żony generał-majora Aleksandrowny Wajde	Córki żony generał-majora	Tylwica	30 kwietnia 1875 r.	-	Córki żony generał-majora: Eugenia, Aleksandra, Luba i Maria Karłowny Wajde

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Spadkobiercy Ernesta Maksymilianowicza von Walter	Kapitan korpusu żandarmerii	Kolonia, Uroczysko Wygoda	8 września 1872 r.	-	Spadkobiercy Waltera: żona Aleksandra i synowie: Magnus i Ernest. Walter senior zmarł w 1871 r.
Jan Wiesielicki Arseniusz Michajłow Wimogradow	-	Kalnica	1869 r.	-	Mieszkał w Grodnie przy ul. Sonornej, kawaler orderu św. Stanisława 3 stopnia oraz uhonorowany brązowym medalem za udział w wojnie krymskiej oraz w tłumieniu powstania styczniowego
Mikołaj Aleksandrowicz Zinowiew	Rzeczywisty radca stanu, honorowy sędzia pokoju w Okręgu Białostocko-Sokólskiego Zjazdu Sędziów Pokoju, członek powiatowej komisji białostockiego i bielskiego powiatu, porucznik-inżynier	Szyndziel, Pogonica-Żuki. Ponadto właściciel majątków; Nowy Dwór (jako kolejny nabywca, odkupił go od Onufrego Zabieliły w 1899 roku), Majątek Szostaki (jako kolejny właściciel odkupił go od Iwana Pokrowskiego w 1872 r.)	Szyndziel-5 lutego 1869 roku Pogonica-Żuki - 1870 r.	Majątek Siderka z folwarkiem Talki - 824 dziesięciny	Kawaler orderu św. Stanisława 3 stopnia oraz nagrodzony brązowym medalem za tłumienie powstania styczniowego

Imię i nazwisko pierwszego nabywcy	Stanowisko służbowe/przynależność stanowa	Zakupione majątki instrukcyjne	Data nabycia majątku	Posiadanie innych nieruchomości/majątków	Uwagi
Hieronim Michałowicz Żyromski (Żyromski)	Registrator kolegialny	Straż	1872 r.	Właściciel majątku Pawłowicze w pow. Sokólskim oraz Łowczym – pow. 70 dziesięcin, nabyty mocą ukazu z 10 grudnia 1865 r. (dawna własność Juliana i Tadeusza Olędzkich)	-
Mikołaj Konstantinowicz Żyrycki	Lekarz wojskowy	Żuchowo	19 kwietnia 1868 r.	Właściciel majątku Gudotówka w pow. oszmiańskim nabyty na mocy ukazu z 10 grudnia 1865 r. (pow. 119 dziesięcin, dawna własność Andrzeja Lisieckiego) oraz Cudotówka w pow. oszmiańskim (pow. 119 dziesięcin)	Mieszkał w Wilnie
Sergiusz Nikolajewicz Żyrycki	Dymisjonowany asesor kolegialny	Mitirowszczyzna	31 maj 1871 r.	-	Odziedziczył po ojcu Mikołaju Żyryckim majątek Żuchowo w 1871 r.
Aleksander Żytkow	-	Sterpiejki	1868 r.	-	-

THE INSTRUCTION FROM THE 23RD OF JULY 1865
AND ITS IMPLEMENTATION IN THE LANDS OF THE FORMER BELOSTOK
OBLAST BETWEEN 1867 AND 1878

Summary

Instructional estates were a form of property created pursuant to Instruction on the rules of sale of state land in the western governorates to persons of Russian origin in service there or who want to settle there permanently which was implemented on the 23rd of July / 5th of August 1865. They originally belonged to the state treasury or were confiscated from the January Uprising insurgents. The lands were sold by the Ministry of State Goods – through the governorate authorities – to people of merit of Russian descent (civil servants and servicemen). The purpose of this was to encourage them to settle permanently in the western governorates of the Russian Empire. The value of the instructional properties was significantly lower than their real market value. The value was calculated on the basis of the annual income acquired from a property which was multiplied by 10 and an extra 10% were added to the total. Moreover, instructional estates represented a limited form of ownership. They could not be resold, rented, encumbered or managed by people of Polish or Jewish descent. A permission to sell or purchase the property needed to be issued by the Minister of State Goods each and every time. In case of a breach of the aforementioned conditions, the owner could be deprived of the purchased property by the state.

There were about 178 instructional estates sold in the Grodno Governorate. Out of this number, 45 estates were sold in the counties belonging to Belostok Oblast. Furthermore, 35 properties sold in the former oblast were treasury manors (the so-called farms). However, the remaining 10 were confiscated from Polish landowners for their participation in the January Uprising.

Public authorities possessed vast estates in the former Grodno economy (over 7 hectares) and they wanted to use the properties to settle Russian nationals there. A small number of the confiscated estates were put up for sale. This was a result of the fact that most of these properties were indebted to land banks or other creditors. Instructional estates were sold between 1868 and 1878 and they contributed to a significant increase in the number of Russian landowners. To be more precise, the number of Russians grew seven times in three western counties of the Grodno Governorate – from 7 landowners in 1863 to 52 landowners in 1878. The instruction also initiated the process of privatization of a large percentage of state properties; namely, of 58% of the area of state-owned lands.

The instruction yielded – from the point of view of the Russian Empire – the best results from among all of the anti-Polish laws enacted between 1865 and 1875. It changed the structure of land ownership for the benefit of Russian owners and it partially slowed down the possibility of purchasing state lands by people of Polish descent.

PRESCRIPTION DU 23 JUILLET 1865 ET SON APPLICATION
DANS L'ANCIENNE REGION DE BIALYSTOK DANS LES ANNEES 1867-1878

Résumé

Les biens prescriptifs était une forme de propriété créée en vertu de la « Prescription sur les principes de la vente des terres du domaine de l'État situés dans les gouvernorats occidentaux à des personnes d'origine russe qui y faisaient leur service ou qui souhaitaient s'établir de manière permanente », et qui a été mise en vigueur le 23 juillet / 5 août 1865. À l'origine, ces terres appartenaient au Trésor public ou constituaient les biens confisqués, auparavant détenus par les participants au soulèvement de janvier. Elles ont été vendues par le Ministère du domaine de l'État – par l'intermédiaire des autorités de gouvernorat – à des personnes méritantes, d'origine russe (fonctionnaires civils et militaires) afin de les encourager à s'établir de manière permanente dans les gouvernorats occidentaux de l'Empire de Russie. La valeur des biens prescriptifs (calculée sur la base de 10 fois le revenu annuel obtenu de l'actif, augmenté de 10%) était nettement inférieure à leur prix du marché.

Les biens prescriptifs constituaient une forme de propriété limitée. Ils ne pouvaient être revendus, loués, gagés ou gérés par des personnes d'origine polonaise et juive. L'autorisation de vente ou d'achat était toujours délivrée par le Ministre du domaine de l'État. En cas de violation des conditions ci-dessus, l'État pouvait priver le propriétaire du bien acquis.

Environ 178 biens immobiliers prescriptifs ont été vendus dans le gouvernorat de Grodno, dont 45 dans les districts de l'ancienne région de Białystok. Parmi les biens vendus dans l'ancienne région, 35 constituaient des exploitations fiscales (dites fermes). Les 10 autres qui appartenaient à des propriétaires polonais ont été confisquées pour punition pour avoir participé au soulèvement de janvier.

Les autorités de l'État possédaient une vaste propriété dans l'ancienne économie [*domaine*] de Grodno (plus de 7000 ha), qu'elles souhaitaient utiliser aux fins de la colonisation par la Russie. Un petit nombre de biens confisqués pour la vente résultait du fait que la plupart d'entre eux étaient endettés auprès des banques foncières et d'autres créanciers. Les biens prescriptifs étaient vendus en 1868-1878 et ont contribué à une multiplication par sept du nombre de propriétaires fonciers russes dans les trois districts du gouvernorat de Grodno (7 en 1863 contre 52 en 1878). La prescription a également lancé le processus de privatisation d'un pourcentage élevé de propriétés fiscales (58% de la superficie des terres domaniales).

Du point de vue de l'Empire russe, la prescription présentait les meilleurs effets parmi toutes les lois anti-polonaises promulguées en 1865-1875. Elle a modifié la structure de la propriété foncière en faveur des détenteurs russes et a partiellement empêché la possibilité d'acquérir des terres appartenant à l'État par des personnes d'origine polonaise.